

સરળ

મુંબઈ ઇલાકો

કર્તા,
જોડગદાસ / કુબેરદાસ મહેતા

પ્રકાશક :

ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ

શ્રીગીરોડ—અમદાવાદ.

પાંચ આના

આરોગ્યશિક્ષણ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૬૬૮ તારીખ.

પુસ્તકનું નામ મુંજાઈ દેવગાડી

વિષય મે/૬૮૪.૮૪૬:૨:૨

આપણું નાદ જાણનાર
હુંક મુદતમાં જોની પાંચ આવૃત્તિઓ
થયેલી છે. પુષ્કળ ચત્રો સહિત.

મુદ્રણસ્થાન : ગાંધી મુદ્રણાલય, સીકાંદરાડા, વલસાડ નજીક.
મુદ્રક : શ્રીમનદાસ હામીરલાલ મહેતા.

સરળ

મુંબઈ ઇલાકો.

(હિંદુસ્તાનના સામાન્યજ્ઞાન સહિત.)

કર્તા.

ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા.

હેડમાસ્ટર મ્યુ.—સ્કૂલ. અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૫

સને ૧૯૨૮

પ્રકાશક:

ચંદુલાલ મણિલાલ પરિખ.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

કિંમત ૦-૫-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય ૧૪૬૬૮
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પાનું	વિષય.	પાનું
મુખ્ય ધલાકો	૧	વેપારના માર્ગ	૧૭
સામાન્ય વર્ણન	૧	રેલવેઓ	૧૮
સીમા	૧	નિકાશ	૧૯
કુદરતી વિભાગ	૨	આયાત	૧૯
રાજકીય વિભાગ	૩	રાજ્યવહીવટ	૧૯
કુદરતી રચના	૫	દેશીરાજ્યો	૨૧
પર્વતો	૫	ગુજરાત પ્રાંત	૨૨
નદીઓ	૬	અમદાવાદ જિલ્લો	૨૮
ઘોષ	૮	ખેડા જિલ્લો	૩૫
જમીન	૯	પંચમહાલ જિલ્લો	૩૯
કિનારો	૧૦	ભરૂચ જિલ્લો	૪૩
ટાક-તાપ	૧૦	સુરત જિલ્લો	૪૬
વરસાદ	૧૧	થાણા જિલ્લો	૫૧
વનસ્પતિ	૧૨	ધલાકાના તાબાનાં	
ખેતી	૧૩	દેશીરાજ્યો	૫૩
જનાવરો	૧૩	મહીકાંઠા એજન્સિ	૫૩
વસ્તી	૧૩	રેવાકાંઠા એજન્સિ	૫૬
ધર્મ	૧૪	સુરત એજન્સિ	૫૮
ધર્મ	૧૫	ખેલાત સંસ્થાન	૫૯
ખનીજો	૧૫	જવાર સંસ્થાન	૬૦
નદિરો	૧૬	વાઈસરોયના તાબાના	
દુર્ગ્ગર ઉદ્યોગ	૧૬	દેશી રાજ્યો	

વિષય	પાનું
વડોદરા રાજ્ય	૬૧
કડી પ્રાંત	૬૩
વડોદરા પ્રાંત	૬૪
નવસારી પ્રાંત	૬૫
અમરેલી પ્રાંત	૬૭
પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ	૬૮
કાઠિયાવાડ	૬૮
ઝાલાવાડ	૭૨
ગોહીલવાડ	૭૩
ડાહારપ્રાંત	૭૪
સોરઠપ્રાંત	૭૫
પાલણપુર એજન્સિ	૭૬
કચ્છ	૭૮
સ્વતંત્ર મુલક	૮૦
મુ'બ' શહેર	૮૧
મુ'બ' પરાં વિભાગ	૮૫
મધ્ય વિભાગ	૭૬
પશ્ચિમખાનદેશ જિલ્લો	૮૯
પૂર્વખાનદેશ જિલ્લો	૯૧
નાશક જિલ્લો	૯૧
અહમદનગર જિલ્લો	૯૩
પુના જિલ્લો	૯૩
સતારાજિલ્લો	૯૫
શોલાપુર જિલ્લો	૯૬
દેશી રાજ્યો	૯૬
દક્ષિણ વિભાગ	૯૮
બિજાપુર જિલ્લો	૧૦૧
બેલગામ જિલ્લો	૧૦૨
બારવાડ જિલ્લો	૧૦૩

વિષય	પાનું
કાનડા જિલ્લો	૧૦૪
રત્નાગિરિ જિલ્લો	૧૦૫
કોલાબા જિલ્લો	૧૦૫
દેશી રાજ્યો	૧૦૬
સ્વતંત્ર મુલક	૧૦૯
સિંધ વિભાગ	૧૦૯
કરાંચી જિલ્લો	૧૧૨
હૈદરાબાદ જિલ્લો	૧૧૩
થરપારકર જિલ્લો	૧૧૪
સકર જિલ્લો	૧૧૪
લારખાના જિલ્લો	૧૧૫
નવાબશાહ જિલ્લો	૧૧૫
સિંધની ઉપલી સરહદનો મુલક	૧૧૬
દેશી રાજ્ય	૧૧૬
હિંદુસ્તાન	૧૧૭
સીમા	૧૧૯
વિસ્તાર	૧૧૯
પર્વતો	૧૧૯
નદીઓ	૧૨૦
સરોવરો	૧૨૧
કિનારો	૧૨૧
આબોહવા	૧૨૧
વનસ્પતિ	૧૨૧
જનાવરો	૧૨૨
લોકો અને ભાષા	૧૨૨
ધંધો	૧૨૨
ખેતીની પેદાશ	૧૨૩
વેપાર અને તેના માર્ગો	૧૨૩
નિકાશ	૧૨૩
આયાત	૧૨૩
રાજ્ય વહીવટ	૧૨૩

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં ગ્રામ્ય ધોરણમાં મુખ્ય ઇલાકાની ભૂગોળ શીખવવાની છે. એક વખત એવો હતો કે ભૂગોળ એટલે નદીઓ, પર્વતો અને શહેરોનું ગોખણપટ્ટી જ્ઞાન. ખાતા તરફથી સુધારા વધારા સાથે ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો ભા. ૧-૨ બહાર પડ્યા પછી આ વિષયનાં કેટલાંક પુસ્તકો લખાયાં છે, અને ભૂગોળ શીખવવાની પદ્ધતિમાં કંઈક ફેરફાર થયો છે, છતાં તે વિષય જે રીતે શીખવાવો જોઈએ, તે પ્રમાણે હજી શીખવાતો નથી એમ કેટલેક સ્થળેથી સંભળાય છે.

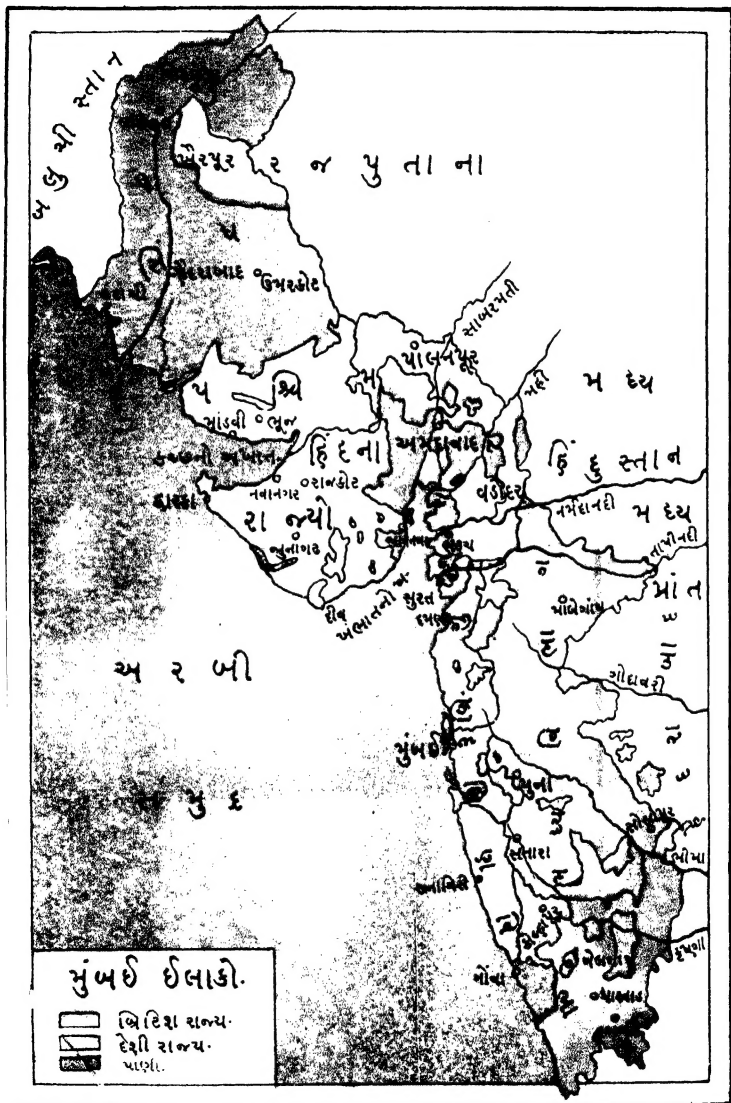
પ્રાથમિક શાળાઓમાં પાંચ પુસ્તક તરીકે વપરાતું પુસ્તક જે પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકનાજ હાથે લખાયતું હોય તો તે બાળકોને વધારે બંધબેસતું થઈ પડે એવી માન્યતા હાલમાં ઘણા ધરાવતા થયા છે. આ માન્યતા કેટલેક અંશે સત્ય છે, કારણકે નાનાં બાળકોની શક્તિનો ખ્યાલ પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોને વધારે હોય એ સ્વાભાવિક છે.

શિક્ષક તરીકેના મારા પંદર વર્ષના અનુભવ પછી બાળકો પોતાની ઉમ્મરના અને શક્તિના પ્રમાણમાં કેટલું ગ્રહણ કરી શકે એનો પૂરતો વિચાર કર્યા પછી બાળક પોતાની મેજેજ આ પુસ્તક વાંચી સમજી શકે તેવું કરવા આમાં બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં કેટલે અંશે સફળતા મળી છે, તે તો વાંચકજ કહી શકે.

અનુભવી શિક્ષક બન્યુંઓ આ પુસ્તકમાં રહી ગએલી ખામીઓ તરફ મારું લક્ષ બેંચશે તો હું તેમનો ઉપકાર માનીશ.

દાલની પોળ,
અમદાવાદ.
દેવદીવાળી
સંવત ૧૯૮૫.

ગોકળદાસ કુબેરદાસ મહેતા.

સરળ

મુંબઈ ઇલાકો

સામાન્યવર્ણન.

છોકરાઓ, ત્રીજા ધોરણમાં તમે તમારા જિલ્લાની અને ગુજરાતપ્રાંતની ભૂગોળ શીખી ગયા. ગુજરાતપ્રાંતના પાંચ જિલ્લાઓમાં દક્ષિણમાં આવેલો થાણાજિલ્લો ઉમેરતાં ઉત્તરવિલાગ અને છે, તે પણ તમે જાણો છો.

પાસેના પાના ઉપર આપેલા નકશા તરફ જોશો તે તમને જણાશે કે ઉત્તરવિલાગ જેવા બીજા પણ વિલાગો છે. આ બધા વિલાગો અને દેશી રાજ્યો મળી ઇલાકો અને છે. આપણે ઉત્તરવિલાગ જે ઇલાકામાં આવેલો છે, તેને મુંબઈઇલાકો કહે છે. મુંબઈ શહેરનું નામ તમારામાંથી ઘણાખરાએ સાંભળ્યું હશે, એ મુંબઈ ઉપરથી આપણા ઇલાકાનું નામ મુંબઈઇલાકો પડ્યું છે.

વિલાગના ઉપરી અમલદારને કમિશનર સાહેબ કહે છે. ઇલાકાના ઉપરી અમલદારને ગવર્નર સાહેબ કહે છે. તેમની રાજધાનીનું શહેર મુંબઈ છે.

સીમા.

મુંબઈ ઇલાકાના નકશા તરફ જોતાં જણાશે કે તેની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ વધારે છે, અને પૂવ પશ્ચિમ પહોળાઈ

ઓછી છે. ઈલાકાની ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ આવેલાં છે. દક્ષિણ દિશાએ મદ્રાસ ઈલાકો અને મડૈસુરનું દેશીરાજ્ય છે. પૂર્વ તરફ રજપુતાના; મધ્યહિંદ એન્ગ્લિસ, મધ્યપ્રાંત અને નિજામનું રાજ્ય આવેલાં છે, અને પશ્ચિમ દિશામાં મોટો અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

મુંબઈઈલાકાનો નકશો જોતાં તેમાં ઘણા જુદા જુદા રંગો તમારા જોવામાં આવશે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય ત્રણ રંગો છે, તે તમારે ધ્યાનમાં રાખવાના છે. ૧ લાલ રંગ. અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા-તાબે કરેલો-મુલક છે. ૨ પીળો રંગ. આપણા જ દેશના નાના નાના રાજાઓનો મુલક છે. ૩ લીલો રંગ છે, તે સ્વતંત્ર મુલક છે. દેશી રાજાઓને અંગ્રેજ સરકારને દરવરસે અમુક રૂપીઆ ખંડણી રૂપે આપવા પડે છે. લીલા રંગવાળો ભાગ સ્વતંત્ર હોવાથી તે અંગ્રેજી રાજ્યને કંઈ આપતા નથી. સ્વતંત્ર રાજ્ય ફક્ત દીવ, દમણ અને ગોવામાં જ છે, અને તે પોર્ટુગલ નામનો દેશ યુરોપમાં આવેલો છે, ત્યાંના રાજાને તાબે છે. ઉપર કહેલા ત્રણ રંગો સિવાય બાકીના રંગોનો સમાવેશ લાલરંગમાં થઈ જાય છે અને તે જિલ્લાઓની જુદી જુદી હદ બતાવવાને માટે જ પૂરવામાં આવ્યા છે.

કુદરતી વિભાગ.

કુદરત એટલે જે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયું છે તે. પરમાત્માનું કામ. કુદરતી વિભાગ એ તે સ્થળે બોલાતી ભાષા, લોકોના રીતરિવાજ અને ભૂતળરચના ઉપરથી પડેલા હોય છે. મુંબઈ ઈલાકાની છેક ઉત્તરે સિંધ આવેલો

છે, ત્યાં સિંધી ભાષા બોલાય છે, તેથી તથા સિંધુ નદી આવેલી છે, તે ઉપરથી તેને સિંધ કહે છે. સિંધની દક્ષિણે કચ્છ આવેલો છે, કચ્છ શબ્દનો અર્થ દરીઆ કાંઠાની જમીન એવો થાય છે, તેથી તથા ત્યાં બોલાતી કચ્છી ભાષા ઉપરથી તેનું નામ કચ્છ પડ્યું છે. કચ્છી ભાષા કંઈક ગુજરાતીને મળતી છે તેથી કેટલાક કચ્છને ગુદો ભાગ ગણતા નથી. આપણે ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ તેથી આપણા પ્રાંતને ગુજરાત કહે છે. ગુજરાતની દક્ષિણે થાણા જિલ્લો છે, ત્યાંથી મરાઠી ભાષા શરૂ થાય છે તેથી તે ભાગને મહારાષ્ટ્ર કહે છે. મુંબઈ ઇલાકાની છેક દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે, તેથી તે ભાગને કાનડા કહે છે.

આ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકાના કુદરતી વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સિંધ. ૨ કચ્છ. ૩ ગુજરાત. ૪ મહારાષ્ટ્ર. ૫ કાનડા.

રાજકીય વિભાગ.

રાજ્ય તરફથી દેશના જે ભાગ પાડવામાં આવે છે તેને રાજકીય વિભાગ કહે છે. કેટલીક વખત કુદરતી અને રાજકીય બંને વિભાગ સરખા હોય છે, જેમકે આપણા ઇલાકામાં સિંધ વિભાગ એ કુદરતી તેમજ રાજકીય બંને એકજ છે. મુંબઈ ઇલાકાના રાજકીય વિભાગમાં ખાલસા મુલકના પાંચ ભાગ પાડેલા છે. ૧ સિંધ. ૨ આપણો ગુજરાતપ્રાંત જેમાં આવેલો છે તે ઉત્તર વિભાગ. આ મુંબઈ ઇલાકાની ઉત્તરમાં આવેલો હોવાથી ઉત્તર વિભાગ

અને તેની નીચેનો વિભાગ મધ્યમાં આવેલો હોવાથી ૩ મધ્ય વિભાગ ૪ છેક દક્ષિણમાં આવેલો હોવાથી દક્ષિણ વિભાગ કહેવાય છે. ૫ મુંબઈ શહેર અને તેની આસપાસનાં નાનાં ગામડાં-પરાં-નો જુદો વિભાગ છે, તેથી તેને મુંબઈ અને પરાંવિભાગ કહે છે. આ દરેક વિભાગ ઉપર આપણા ઉત્તર વિભાગની માફક એકેક કમિશનર મૂકેલો હોય છે, અને તે બધા મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની હકુમત નીચે છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં ખાલસા મુલક ઉપરાંત દેશી રાજ્યો પણ છે. તેમાંનાં કેટલાંક મુંબઈના ગવર્નરના તાબાનાં નહિ પણ આપણા દેશ હિંદુસ્તાનના ઉપરી વાઈસરૉય સાહેબની સીધી દેખરેખ હેઠળનાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છે. ૧ વડોદરા રાજ્ય. ૨ કચ્છ, કાઠિઆવાડ અને પાલણપુરનાં બનેલાં પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ.

આસિવાયનાં બાકીનાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો ગવર્નર અને તેની હાથ નીચેના અમલદારો વિભાગના કમિશનરની અને જિલ્લાના કલેક્ટરોની દેખરેખ હેઠળ છે. એટલે તેના જુદા ભાગો પાડવામાં આવ્યા નથી.

આ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકાના રાજકીય વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સિંધ વિભાગ, ૨ ઉત્તર વિભાગ, ૩ મધ્ય વિભાગ, ૪ દક્ષિણ વિભાગ, ૫ મુંબઈ અને પરાં વિભાગ, ૬ વડોદરા રાજ્ય, ૭ પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ.

કુદરતી રચના.

કોઈ પણ દેશનો ઉંચાણ નીચાણનો પ્રદેશ ત્યાં આવેલા પર્વતો અને તેમાં વહેતી નદીઓ ઉપરથી સહેલાઈથી સમજ શકાય છે. મુંબઈ ઇલાકાનો ઘણોખરો ભાગ દરીઆકિનારાપર આવેલો હોવાથી કેટલીક નદીઓ એ તરફ વહે છે. મુંબઈ ઇલાકાની ઉત્તરમાં આવેલો સિંધ વિભાગ રણનો પ્રદેશ છે.

આપણા ઉત્તર વિભાગનો કેટલોક ભાગ સપાટ પ્રદેશ છે, અને પૂર્વ તરફ ડુંગરો આવેલા છે. મધ્ય વિભાગ ડુંગરાળ પ્રદેશ છે, અને ત્યાંની જમીન કાળી છે. બીજા વિભાગો કરતાં મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચ-ઉંચો-પ્રદેશ છે. દક્ષિણ વિભાગના રત્નાગિરિ અને કોલાબા જિલ્લા દરીઆની સપાટીપર આવેલા છે, અને બાકીના જિલ્લાઓનો પ્રદેશ નીચો છે. મુંબઈ શહેરની ચારે બાજુ ફરતું પાણી છે.

પર્વતો.

હાલા—સિંધની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે, અને તે સિંધને બલુચિસ્તાનથી જુદું પાડે છે.

અરવલી—ગુજરાતની ઉત્તરે ઇશાન ખુણા તરફ આવેલો છે. તેનું ઉંચું શિખર-ટોચ-આખું કહેવાય છે. ગુજરાત અને તેની આસપાસના ઘણા લોકો ઉનાળામાં ત્યાં હવાખાવા જાય છે. જૈન લોકોનાં સુંદર દહેરાં આ શિખરપર આવેલાં છે, અને તેનું કોતરણી કામ ઘણુંજ ઉંચા પ્રકારનું છે. અંબા-લવાનીનું દહેરું પણ આ પર્વત પરજ આવેલું છે, અને ઘણા હિંદુ બ્રાહ્મણો ત્યાં બત્રા કરવાને માટે જાય છે.

વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા-પૂર્વ સરહદ પર આવેલા છે. સાતપુડાનો એક ફાંટેા રાજપીપળાના ડુંગરને નામે ઓળખાય છે, અને ત્યાંથી અફીકના પથર નીકળે છે. સહ્યાદ્રિ—મુંબઈ ઇલાકાની પશ્ચિમ દિશાએ ઉત્તર દક્ષિણ આ પર્વત આવેલો છે. પશ્ચિમ દિશાએ આવેલો હોવાથી તેને પશ્ચિમઘાટ પણ કહે છે.

પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલા થાણા, કોલાબા, અને રતનાગિરિ જિલ્લાવાળો ભાગ કોકણ કહેવાય છે, તેમાં મહાબળેશ્વર અને માથેરાન હવાખાવાનાં સ્થળો છે. મહાબળેશ્વરમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ હવાખાવા જાય છે. આ સિવાય કાઠિઆવાડમાં ગીર, ગીરનાર અને શેત્રુંજી પર્વત આવેલા છે; અને પંચમહાલ જિલ્લામાં પાવાગઢનો ડુંગર છે.

નદીઓ.

સિંધુ—સિંધ વિભાગમાં આ નદી આવેલી છે. તે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળે છે, અને સિંધની દક્ષિણે વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં આ નદી મોટામાં મોટી છે, અને તેની કુલ લંબાઈ ૨૦૦૦ માઈલ છે. સિંધ નામ આ સિંધુ નદી ઉપરથી પડેલું છે. અને હિંદુ નામ પણ સિંધુના નામ પરથી પડેલું છે. સિંધમાં વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે, છતાં આ નદીને લીધે ત્યાં ખેતી સારી થાય છે. ઉનાળાની ઋતુમાં તાપને લીધે હિમાલય પર્વત ઉપરનો ખરફ ઓગળી જવાથી આ નદીમાં પૂર આવે

છે, તેથી તે ઋતુમાં પણ નદીની આસપાસનાં ખેતરોમાં
નહેરો મારફતે પાણી મેળવી ખેતી કરી શકાય છે.
એના ઉપર મુખ્ય શહેર હૈદરાબાદ છે.

બનાસ અને સરસ્વતી—અરવલી પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના
રણને મળે છે. સરસ્વતી નદી ઉપર મુખ્ય શહેર
સિદ્ધપુર છે. આ બંને નદીઓ ખીણ નદીને કે
ઢરીઆને મળતી નહિ હોવાથી તે કુંવારીકા ગણાય
છે, અને તેથી હિંદુ લોકો તેને વધારે પવિત્ર માને છે.

સાબરમતી—અરવલીના પર્વતમાંથી નીકળી મહીકાંઠા અને
અમદાવાદ જિલ્લામાં થઈ ખંભાતના અખાતને મળે
છે. તેના ઉપર અમદાવાદ આવેલું છે.

મહી—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખેડા જિલ્લામાં થઈ
ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય શહેર
ખંભાત છે. મહી નદી ઘણી મોટી હોવાથી અને તેના
મુખમાં કેટલાક માર્ગ સુધી સમુદ્રનું પાણી આવતું
હોવાથી તેને કેટલાક મહીસાગર પણ કહે છે. આ
નદીમાં રેતી કરતાં પથ્થર વધારે જોવામાં આવે છે.
આ નદી ઘણી ઉંડાણમાં વહે છે, અને તેના કાંઠા
ઘણા ઉંચા છે. તેની ઉપરનો વાસદ પાસેનો પૂલ
ઘણો મોટો છે.

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી રાજપીપળા અને
અને ભરૂચ જિલ્લામાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે
છે. આ નદીનું ખીણું નામ રેવાળ છે, અને તે ખડુ
પવિત્ર મનાય છે. તેના ઉપર ભરૂચ, આણેદ, અને

શુકલતીર્થ આવેલાં છે. આ નદીનો પટ પહોળો હોવાથી તેના મુખથી સો માઈલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. આ નદીમાં કપીરવડ અને સુરપાણનો ધોધ આવેલા છે. તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી સુરત જિલ્લામાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર મુખ્ય શહેર સુરત છે. સુરત એક જુનું અને જાણીતું ખંદર છે.

ગોદાવરી—દક્ષિણમાં મોટામાં મોટી નદી છે. તે મધ્ય વિભાગમાં આવેલા નાશિક જિલ્લામાંથી પશ્ચિમઘાટ પર્વતમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી નિજામના રાજ્યમાં જાય છે. આ નદી ઘણી પવિત્ર મનાય છે. ભગવાન રામચંદ્રજીએ પોતાનો વનવાસનો સમય આ નદીના કિનારે ગાંજ્યો હતો. આ નદી ઉપર આવેલું નાશિક અને ત્ર્યંબક જાત્રાનાં મોટાં ધામ છે.

કૃષ્ણા—પશ્ચિમઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી મધ્ય વિભાગ અને દક્ષિણ વિભાગમાં થઈ ગોદાવરીની માફક નિજામના રાજ્યમાં જાય છે.

લીના—એનું બીજું નામ ચંદ્રભાગા છે; અને તે પણ મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી નિજામના રાજ્યમાં જાય છે. તેના ઉપર પંઢરપુર દક્ષિણમાં મોટામાં મોટું જાત્રાનું ધામ છે.

ધોધ.

ચોમાસાની ઋતુમાં કેઈ ઘરની અગાશીમાં છાપરાનું પાણી ભેળું થઈ નળ વાટે જેમ નીચે પડે છે, તેમ નદીનું પાણી પર્વત કે ખડક ઉપરથી નીચે પડે છે તેને ધોધ કહે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં આવા બે ધોધ છે.

સુરપાણુ—આ ધોધ નર્મદા નદીમાં આવેલો છે, અને ત્યાં જવાનો મુખ્ય રસ્તો નાંદોદનો છે. ચાણોદથી હોડીમાં બેસીને પણ ત્યાં જવાય છે. અહીં દર વરસે ચૈત્રી પૂનમે મોટો મેળો ભરાય છે. સુરપાણુના પોપટ વખણાય છે. ધોધનો અવાજ ઘણે દૂર સંભળાય છે, અને નજીકનો દેખાવ ઘણો સુંદર છે.

ગેરસપ્પા—મુંબઈ ઇલાકાની છેક દક્ષિણમાં આવેલા કાનડા જિલ્લામાં વહેતી શિરાવતી નદીમાં આ ધોધ આવેલો છે. અને તે દુનીઆમાં ચૈત્રી ઉંચામાં ઉંચો છે. તેનું પાણી નવસો ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે, અને તેનો દેખાવ ઘણો રમણીય લાગે છે.

જમીન.

મુંબઈ ઇલાકામાં સિંધમાં ખાસ પર્વત નહિ આવેલો હોવાથી જમીન સપાટ છે, અને સિંધુ નદીની રેલ વખતે આસપાસની જમીનમાં પાણી ભરાઈ જઈ કાંપ ઠરે છે. આ જમીન કાળી હોવાથી રૂના પાકને બહુ માફક આવે છે. સિંધની પૂર્વ તરફ મોટું રણ આવેલું છે. રણમાં રેતી હોય છે, અને તે રેતી પવનના ઝપાટાથી ઉડી ઠામઠામ મોટા ઢગલા થઈ જાય છે. રેતીમાં ઊંટ મારફતે મુસાફરી કરી શકાય છે.

સિંધની દક્ષિણે કચ્છ છે. કચ્છ શબ્દનો અર્થ દરીઆ કાંઠાની જમીન થાય છે, અને કચ્છ અરબી સમુદ્રના કિનારા પરજ આવેલું છે. પહેલાંના વખતમાં આ તમામ ભાગ દરીઆનો હતો એમ કહેવાય છે, અને ત્યાં પાણી ખસી જવાથી આ પ્રદેશ બન્યો છે. હજુ પણ કચ્છની ઉત્તર અને પૂર્વમાં આવેલાં

રેતીનાં રણુ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. અત્યારે પણ કેટલીક વખત આ રણુમાં કચ્છના અખાત મારફતે દરીઆનું પાણી ફરી વળે છે; અને તેથી તેની જમીન ખારાશવાળી છે.

ઉત્તર વિભાગમાં ઘણીખરી જમીન સારો પાક ઉત્પન્ન કરે તેવી-ફળદ્રુપ-છે. મહારાષ્ટ્રનો ભાગ પર્વતોને લીધે ખાડા ટેકરાવાળો છે, અને દક્ષિણનો ભાગ ફળદ્રુપ મેદાનોનો અનેડો છે.

કિનારો.

કેઇપણ દેશની પાસે દરીઓ આવેલો હોય અને તે દેશનો કિનારો ખાંચાખુંચી વાળો હોય તો વેપાર દરીઆ માર્ગે સારો થઈ શકે છે. મુંબઈ ઇલાકાનો ઘણોખરો ભાગ અરબી સમુદ્રના કિનારાપર આવેલો હોવાથી કરાંચી અને મુંબઈ જેવાં બંદરો મારફતે પરદેશ જોડે સારો વેપાર થઈ શકે છે. આ કિનારા ઉપર કચ્છ અને ખંભાતના અખાત આવેલા છે, અને મુખ્ય બંદરોમાં કરાંચી, માંડવી, દ્વારકાં, ભાવનગર, ખંભાત, મુંબઈ, અને કારવાડ છે.

ટાટ-તાપ.

આપણા દેશમાં ત્રણ ઋતુઓ છે. શિયાળો, ઉનાળો, અને ચોમાસું. શિયાળામાં ટાટ અને ઉનાળામાં તાપ પડે છે. તમે જાણો છો કે પૃથ્વી ઉપર સૂર્યનો તાપ પડે છે. સવાર અને સાંજ કરતાં બપોરે તાપ વધારે લાગે છે, તેનું કારણ એ છે કે બપોરે સૂર્ય આપણા માથા ઉપર હોય છે, ત્યાંથી તેનાં કિરણો સીધાં પડે છે, તેથી તાપ વધારે લાગે છે. સવાર સાંજ સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસાં પડવાથી તાપ ઓછો લાગે છે.

આપણી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, તેથી આપણે દેશ જ્યારે સૂર્યની પાસે હોય અને તેનાં કિરણો સીધાં પડે ત્યારે આપણે ત્યાં ઉનાળો હોય છે, અને તાપ ઘણો લાગે છે. શિયાળામાં તેથી ઉલટું થાય છે.

ઉનાળામાં આપણે અગાશીમાં બેસી આરામ મેળવીએ છીએ. અગાશી જેમ વધારે ઉંચી તેમ તાપ ઓછો લાગે છે. જેમ જેમ આપણે આકાશમાં જતા જઈએ, તેમ તેમ તાપ ઓછો લાગે છે. આવાજ કારણને લીધે પર્વતો ઉંચા હોવાથી ઉનાળામાં લોકો તેના શિખર ઉપર હવા ખાવા માટે જાય છે. જે દેશ દરીયાની પાસે આવેલો હોય ત્યાં પણ તાપ ઓછો માલમ પડે છે. અમદાવાદ કરતાં મુંબઈમાં તાપ ઓછો લાગે છે, કારણકે તેની પાસે દરીઓ આવેલો છે.

આ પ્રમાણે દેશ ઉંચો હોય, પાસે દરીઓ હોય, કે વનસ્પતિનાં જંગલો આવેલાં હોય તો ત્યાં તાપ ઓછો લાગે છે. તેથી ઉલટું દેશથી દરીઓ ઘણો દૂર હોય, પાસે પર્વતો કે જંગલો ન હોય અને ઉલટાં રેતીનાં રણ હોય તો તાપ ઘણો પડે છે. આપણા ઇલાકામાં સિંધમાં તાપ ઘણોજ વધારે પડે છે, અને દક્ષિણના પ્રદેશમાં તાપ ઓછો પડે છે, તેનું કારણ હવે તમે સમજી શકશો.

વરસાદ.

આપણા દેશમાં ચોમાસામાં વરસાદ વરસે છે. ચોમાસું ઉનાળા પછી બેસે છે. ઉનાળામાં સૂર્યના તાપને લીધે નદી, દરીયા વગેરેનાં પાણીની વરાળ થઈ ઉંચે ચઢે છે. એ ઉંચે

ચઢેલી વરાળનાં વાદળાં બંધાય છે, અને વરાળ તે ઠારનાર ઉંચા પર્વતો અને જંગલોની સાથે જ્યારે અથડાય છે, ત્યારે તેની ઠંડકને લીધે વરસાદ વરસે છે. આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે દેશના જે ભાગમાં જંગલો અને પર્વતો વધારે આવેલા હોય ત્યાં ખીજા ભાગો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે. અરબી સમુદ્રના કિનારા પર આવેલા રત્નાગિરિ અને કોલાબા જિલ્લાઓમાં મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે; તેનું કારણ હવે તમે સહેજે સમજી શકશો. સિંધમાં પર્વતો અને જંગલો નહિ હોવાથી અને ઉલટું રણ હોવાથી સૌથી ઓછામાં ઓછો વરસાદ ત્યાં પડે છે.

વનસ્પતિ.

મુંબઈ ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી વનસ્પતિ ઊગે છે. જ્યાં જ્યાં ડુંગરો આવેલા છે, ત્યાં ત્યાં જંગલો વિશેષ જોવામાં આવે છે. રણના પ્રદેશમાં જ્યાં પાણી ખિલકુલ હોતું નથી, ત્યાં કોઈપણ જાતની વનસ્પતિ ઊગી શકતી નથી. કાઠિઆવાડના ગીરનાર ડુંગરમાં, પંચમહાલ અને પૂર્વના ડુંગરોમાં મહુડા, સીસમ, રાયણ, સાગ, અને વાંસનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. સિંધમાં ખાવળનાં ઝાડ ઘણાં ઊગે છે. ઘાટ પર સાગ, ખેર અને વાંસ થાય છે. કાનડા તરફના જંગલોમાં મુખડનાં ઝાડ દીઠામાં આવે છે. દરીઆ કિનારાની રેતાળ જમીનમાં નાળિયેરી, સોપારી, તાડ, ખજૂરી વગેરેનાં ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. આ સિવાય આંખા, લીમડા, આંબલી, વડ, પીપળા, મહુડા વગેરેનાં ઝાડ ઇલાકામાં ઘણેખરે ઠેકાણે દીઠામાં આવે છે.

ખેતી.

જમીનની મુખ્ય ત્રણ જાત છે. ૧ કાળી, ૨ ગોરાડું, ૩ રેતાળ. કાળી જમીન ચીકણી હોવાથી તેમાં મુખ્યત્વે ઠરીને કપાસ, ઘઉં અને ડાંગર સારાં પાકે છે. સિંધમાં સિંધુ નદીની આસપાસની જમીનમાં કાળો કાંપ ઠરવાથી ત્યાં કપાસનો અને ઘઉંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તરવિભાગમાં લઝ્ય જિલ્લાની અને મધ્ય વિભાગના ખાનદેશ જિલ્લાની જમીન કાળી હોવાથી ત્યાં રૂનો પાક સારો થાય છે. ઠરીઆ કિનારાની જમીન રેતાળ હોવાથી દક્ષિણમાં નાજિએર, સોપારી વગેરે સારાં થાય છે. બાકીના ભાગોમાં જ્યાં જ્યાં ગોરાડું જમીન છે, ત્યાં જુદી જુદી જાતનાં અનાજ અને મેવા પુષ્કળ થાય છે.

જનાવરો.

કોઈપણ દેશની હવા અને રચના ઉપર જનાવરોનો આધાર છે. ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, કુતરાં, ગધેડાં ઇલાકાના તમામ ભાગોમાં દીઠામાં આવે છે. ઠંડા અને કાઠિઆવાડના ઘોડા વખણાય છે. સિંધમાં રેતીના રણમાં મુસાફરી કરવા ઊંટ ખપ આવે છે. જંગલમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, ડુક્કર, હરણ, રીંછ, સાબર વગેરે દીઠામાં આવે છે. ગીરના ડુંગરોમાં સિંહ નજરે પડે છે. બગદ ખેતીના કામમાં આવે છે.

વસ્તી.

આપણા ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૬૯૯૪ ચો. માઈલ છે, અને તેની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, પારસી, અને મુસલમાનોની છે. અંગ્રેજી રાજ્ય તરફથી દર દસ દસ વર્ષે

વસ્તીની ગણતરી થાય છે. છેલ્લી ગણતરી ૧૯૨૧ની સાલમાં થઈ હતી. તે ગણતરી પ્રમાણે આપણા ઇલાકાની કુલ વસ્તી ૨,૬૭,૦૧,૧૪૮ માણસની છે. તેમાં ૨,૧૦,૨૭,૪૭૮ હિંદુ, ૪,૮૧,૩૪૨ જૈન, ૪૬,૧૫,૭૭૩ મુસલમાન, ૨,૭૬,૭૩૫ ખ્રિસ્તી અને ૮૫,૧૪૯ પારસીઓ છે. સૌથી વધારે વસ્તી હિંદુઓની છે, અને સૌથી ઓછી પારસીઓની છે. મુંબઈમાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે. તેઓ ચતુર, સાહસિક અને હોશિયાર છે. જંગલમાં ભીલ, કોળી, નાયકા વગેરે અનાર્થ જાત વસે છે.

ધર્મ.

મુંબઈ ઇલાકામાં મુખ્ય પાંચ ધર્મો છે.

- ૧ હિંદુધર્મ—આ ધર્મના ઘણા પંથ—ફાંટા છે. તેમાંના શૈવ, વૈષ્ણવ, સ્વામીનારાયણ, અને આર્યસમાજ મુખ્ય છે.
- ૨ જનધર્મ—આ લોકોના આચારવિચાર હિંદુઓ જેવાજ છે, પરંતુ તેઓ જીવદયાને વધારે માનનારા છે. જૈન ધર્મના બે વિભાગ છે. શ્વેતામ્બરી અને દિગંબરી.
- ૩ મુસલમાનીધર્મ—આ ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ હતા. મુસલમાનો મૂર્તિપૂજાને માનતા નથી. તે ધર્મના શિયા અને સુન્ની એવા બે ભાગ છે.
- ૪ જરથોસ્તી ધર્મ—પારસીલોકો આ ધર્મ પાળે છે. પારસીઓ મૂળ ઇરાનદેશના રહેવાસી હતા. ત્યાંથી તેઓના ઉપર મુસલમાનોનો હુમલો થવાથી તેઓ આં દેશમાં આવી વસેલા છે. તેઓ અગ્નિની પૂજા કરે છે.

૫ ખ્રિસ્તીધર્મ—આ ધર્મ સ્થાપનાર લૉર્ડ જીસસ ક્રીસ્ટ છે. યુરોપીયનોના સહવાસથી કેટલાક દેશીઓએ આ ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, અને તેઓ દેશી ખ્રિસ્તી કહેવાય છે. હિંદુધર્મનું પવિત્ર પુસ્તક વેદ, મુસલમાનોનું કુરાન, અને ખ્રિસ્તીઓનું બાઈબલ છે.

ધંધો.

આપણા દેશની ઘણીખરી વસ્તી ગામડાંમાં છે. ગામડાંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. સોમાંથી ૬૪ માણસો ખેતી કરનારા છે. તેઓ જમીન ખેડી તથા જાનવરો ઉછેરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પહેલાંના સમયમાં ‘ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, અને કનિષ્ઠ નોકરી’ ગણાતી હતી. અત્યારે દેશમાં વારંવાર વરસાદની તાણુને લીધે અને મજૂરીના દર મોંઘા થવાથી ખેડુતોની દશા દિનપરદિન બગડતી જાય છે. ખેતી ઉપરાંત કેટલાક લોકો હુન્નરઉદ્યોગને લગતું કામ કરે છે, કેટલાક વેપાર કરે છે, અને કેટલાક સરકારી તથા ખાનગી નોકરીઓ કરે છે. અંગ્રેજરાજ્ય સ્થાપન થયા પછી આ દેશનાં મોટાં શહેરોમાં કાપડ સુતર વણુવાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે. તેમાં પણ ઘણા લોકો નોકરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

ખનીજો.

જે ખાણમાંથી નીકળે તે ખનીજ કહેવાય. આગગાડીમાં આળવામાં આવતો કોલસો ખનીજ કોલસો છે. મુંબઈ ઈલાકામાં સિંધમાં ફટકડી, તાંબું, સીસું અને ગંધક થાય છે, પણ તેમાંથી ફક્ત ફટકડીજ પૂરતા જથ્થામાં કાઢવામાં આવે છે.

કચ્છમાં સુરોખાર અને ફટકડી નીકળે છે. કાકિઆ-વાડમાં પોરબંદરની પાસે પત્થર નીકળે છે. આસુરમાંથી આરસપહાણ નીકળે છે. પંચમહાલમાંથી લોહું અને મેંગેનીઝ ધાતુ નીકળે છે. રાજપીપળાના ડુંગરોમાંથી અક્રીક નીકળે છે, અને તે સાફ થવા ખંભાત બાય છે. ધારવાડમાં ડોહા અને સોનાની ખાણો છે, અને તેમાંથી હાલ તે ખોદી કાઢી સાફ કરવામાં આવે છે.

નહેરો.

મુંબઈ ઇલાકામાં સિંધજ એક એવો પ્રદેશ છે કે જ્યાં વરસાદ ઓછો પડે છે, તેથી નહેરો મારફતે ત્યાં ખેતી કરવામાં આવે છે. સિંધમાં સફર આગળ એક મોટો બંધ બાંધી ખેતીને પાણી પુરું પાડવાની યોજના રૂપીઆ ૨૦ કરોડના ખર્ચે સરકાર તરફથી હાથ ધરવામાં આવી છે. પ્રાંતીજ તાલુકામાં હાથમતી નદીમાંથી પાણી લેઈ ખેતી કરવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં ગોદાવરી નદીમાંથી પણ નહેરો મારફતે ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ.

આપણા દેશમાં કપાસ પુષ્કળ પાકે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પણ સિંધ, ગુજરાત, ખાનદેશ વગેરે સ્થળે કપાસનો પાક સારો થાય છે. પહેલાંના વખતમાં આપણા દેશમાં હાથની સાળોપર પુષ્કળ કાપડ વણાતું હતું, અને તે એવું ઝીણું અને સુંદર બનતું કે પરદેશમાં તેનો મોટો વેપાર ચાલતો હતો. હાલમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી પરદેશી કાપડની આયાતથી આ હુન્નર બંધ પડ્યો છે, હાલમાં

અમદાવાદ, અને મુંબઈમાં ઘણી મિલો હોવાથી સુતરાઉ કાપડ ઘણું વણાય છે. અમદાવાદ, સુરત, નાશક અને પુનામાં રેશમી કાપડ વણાય છે. રેશમ પરદેશથી આવે છે. અમદાવાદ અને સુરતમાં કસબ સારો થવાથી કીનખાખ, ક્રીત વગેરે સારાં બને છે. આ ઉપરાંત સુરતમાં હાથીદાંતનાં રમકડાં અને સુખડ ઉપરનું કોતરણી કામ સારું થાય છે. સિંધ અને કચ્છમાં સોના રૂપાનું કોતરણી કામ સારું થાય છે. નાશક અને પુનામાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો સારાં બને છે. આ સિવાય પાટણનું કુંભારકામ, સંખેડાનું લક્ષ્મકામ વગેરે વખણાય છે.

વેપારના માર્ગ.

હાલમાં આપણે એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય, તો ઘણું કરીને આગગાડી મારફતે જઈ શકીએ છીએ. આગગાડીમાં માણસો જાઓ કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ, પણ દરરોજના વગરાશમાં આવતી તમામ ચીજો પણ આગગાડી મારફતે લઈજઈ શકાય છે. આગગાડી આ દેશમાં દાખલ થયે ૭૫ વર્ષ થયાં છે. ત્યાર પહેલાં મુસાફરી પગે થી બળદગાડીમાં કરવી પડતી હતી. એક ગામથી બીજે ગામ માલ પણ આ ગાડાં અને પોઠો મારફતે લેઈ જવામાં આવતો હતો. અત્યારે આગગાડી ઉપરાંત મોટી નદીઓમાં મુંબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરોનો વેપાર હોડીઓ અને આગબોટો મારફતે ચાલે છે. વળી હાલમાં નીકેલો મોટરો પણ મુસાફરી કરવાનું તથા માલ લાવવા લેઈ જવાનું સાધન થઈ પડી છે.

રેલવેઓ.

હાલમાં મુંબઈ ઇલાકામાં નીચેની રેલવેઓ મુખ્ય છે. યોમ્બે બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે. અને ટુંકામાં બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલવે કહે છે. ઉત્તર વિભાગમાં આ મુખ્ય રેલવે છે. તે લાઈનનો એક ભાગ મુંબઈથી અમદાવાદ થઈ વીરમગામ સુધી ગએલો છે, અને તેની ઉપર ગુજરાતનાં લગભગ તમામ શહેરો અને મોટાં ગામો આવી જાય છે.

અમદાવાદથી કાઠિયાવાડ તરફ જવા માટે એક નાના માપની ગાડી ઘોળકા થઈ બોટાદ સુધી જાય છે, અને ત્યાંથી ભાવનગર અને કાઠિયાવાડનાં બીજાં ગામોમાં જઈ શકાય છે. વીરમગામથી એક મોટી લાઈન ખારાઘોડા સુધી જાય છે. આ લાઈન મારફતે ખારાઘોડાનું મીડું આખા ગુજરાતને પુરું પાડવામાં આવે છે. એક ફાંટો અમદાવાદથી વીરમગામ થઈ વઢવાણ તરફ જાય છે, અને ત્યાંથી પણ કાઠિયાવાડ તરફ જુદી જુદી લાઈનો મારફતે જવાય છે. વીરમગામથી એક ગાડી મહેસાણા તરફ પણ જાય છે. અમદાવાદથી એક નાની લાઈન રજપુતાના માલવા રેલવે મારફતે ઠેઠ દિલ્હી સુધી જવાય છે. સિંધ જવા માટે પણ આ ગાડી-માંજ બેસવું પડે છે, પરંતુ મારવાડ સ્ટેશને ગાડી બદલવી પડે છે.

અમદાવાદથી મુંબઈ તરફ જતાં આણંદ આવે છે. તે રેલવેનું જંકશન છે. અહીંથી એક ગાડી ખંભાત તરફ, એક ડાકોર થઈ ગોધરા તરફ, અને એક વડોદરા થઈ

મુંબઈ જાય છે. વડોદરાથી ગોધરા જવાની એક પરભારી લાઈન પણ છે. ગુજરાતમાં આ સિવાય ગાયકવાડી રેલવે અને બીજી ગુજરાત રેલવે વગેરે નાની રેલવેઓ પણ છે.

સુરતથી એક લાઈન ખાનદેશ તરફ જાય છે, તેને રાપ્ટીવેલી રેલવે કહે છે.

મધ્ય વિલાગમાં મુખ્ય રેલવે જી. આર્થ. પી. છે. મુંબઈથી એક ફાંટો ઇશાન લાણી નાશક તરફ જાય છે, અને બીજો અમિષુણ તરફ પુના સુધી જાય છે. દક્ષિણ વિલાગમાં મુખ્ય રેલવે સધર્ન મરાઠા રેલવે છે, તેની મારફતે છેક દક્ષિણમાં મુસાફરી થઈ શકે છે.

નિકાશ અને આયાત.

નિકાશ—આપણા દેશમાં જે જે ચીજો પાકે છે, તે બધી આપણે વાપરી દેતા નથી. ખપ કરતાં વધારાની ચીજો આપણે પરદેશ મોકલીએ છીએ, તેને નિકાશ કહે છે. આવી નિકાશ થતી ચીજોમાં સુતરાઉ કાપડ, રૂ, અનાજ, તેલી-બીયાં-જેમાંથી તેલ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે તે-આમડાં વગેરે મુખ્ય છે.

આયાત—પરદેશથી જે માલ આપણા દેશમાં આવતો હોય તેને આયાત કહે છે. લોખંડનો સામાન, સુતરાઉ, ગરમ, અને રેશમી કાપડ, કેરોસીન, કેલસા, કાચ, કાગળ, દવાઓ અને બીજો પરચુરણ સામાન પરદેશથી આવે છે.

રાજ્યવહીવટ.

આપણા દેશનું નામ હિંદુસ્તાન છે. તેની ઉપર મહારાજા પાંચમા જયોર્જ રાજ્ય કરે છે. તેમનો દેશ

અત્રેથી ૫૦૦૦ માઈલ દૂર છે. તેઓ જાતે અહીં રાજ્ય કરવા આવતા નથી, પણ તેમની વતી એક મુખ્ય અમલદાર હિંદુસ્તાનમાં રહે છે, તે વાઈસરૉય કહેવાય છે. વાઈસરૉયના હાથ નીચે ઇલાકાવાર ગવર્નર મૂકેલા છે, તે પોતાના ઇલાકાનો રાજકારભાર ચલાવે છે. વાઈસરૉય અને દરેક ગવર્નર પાંચ વર્ષ સુધી રહી શકે છે. ગવર્નરને મદદ કરવાને માટે બે સલાઓ છે. એક સલાને કાયદા બાંધનારી સલા-ધારાસલા-કહે છે, અને બીજીને કાયદા અમલમાં મૂકનારી સલા કહે છે. ધારાસલામાં ૧૧૧ સલાસહો છે. તેમાં પ્રજાએ ચૂંટી કઢેલા ૮૬ સલાસહો છે. બાકીના સલાસહો સરકાર નીમે છે. સરકારે નીમેલા સલાસહોમાં વધારેમાં વધારે ૧૬ સરકારી નોકરો હોય છે, અને બાકીના પ્રજામાંથી પસંદ કરેલા હોય છે. આ ધારાસલા ત્રણ વર્ષ સુધી કામકાજ કરે છે.

ધારાસલાના પ્રજાના ચૂંટેલા સલાસહોમાંથી ત્રણ પ્રધાનો નીમવામાં આવે છે. તેમને કેળવણી, મ્યુનિસિપાલિટી ને લોકલબોર્ડ, અને આબકારી તથા જંગલખાતાનો કારભાર સોંપવામાં આવે છે. કારભાર ચલાવનાર મંડળમાં આઠ સલાસહો હોય છે. તેમાં ગવર્નર સાહેબ, ચાર સરકારે નીમેલા સલાસહો અને ઉપર કહેલા ત્રણ દેશી પ્રધાનો હોય છે.

સરકારી કામકાજ કરવાને માટે એક મોટી ઓફિસ હોય છે. તેમાં સરકારી સેક્રેટરી બધું કામકાજ તૈયાર કરી કારોબારી મંડળ આગળ મૂકે છે. મુખ્ય સરકારની વડી ઓફિસ મુખ્યમાં છે, પરંતુ ત્રણ ઋતુમાં ત્રણ જુદે જુદે સ્થળે ગવર્નરનો મુકામ રહે છે, અને તે સમયે તેમની ઓફિસ અને ધારાસલાની બેઠકો ત્યાં થાય છે. શિયાળામાં મુખ્ય,

હિનાળામાં મહાબળેશ્વર અને ચોમાસામાં પુનામાં ગોઠવણ કરેલી છે.

ન્યાયખાતાનું કામ મુંબઈમાં એક મોટી કચેરી છે, ત્યાં થાય છે, તેને હાઈકોર્ટ કહે છે. હાઈકોર્ટના તાબામાં નાની નાની કોર્ટોના મુન્સફ તથા જિલ્લાના બીજા ન્યાય-ખાતાના અમલદારો હોય છે.

મુંબઈના ગવર્નરના હાથ નીચે વિભાગવાર કમિશનરો છે, અને કમિશનરોના હાથ નીચે જિલ્લાવાર કલેક્ટરો અને કલેક્ટરોના હાથ નીચે તાલુકાદીઠ મામલતદારો છે. તાલુકાના ગામોમાં ગામ દીઠ તલાટી અને મુખીઓ મૂકેલા છે.

ગામડાં અને મોટાં શહેરોનો વહિવટ કરવા માટે ધારાસભાની માફક ચૂંટણી કરી ગામડાં માટે લોકલબોર્ડ અને શહેરો માટે મ્યુનિસિપાલિટીઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

દેશીરાજ્યો.

પાછળ કહ્યું તેમ મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોના બે વિભાગ પડે છે, એક વાઈસરૉયના તાબા હેઠળનાં અને બીજાં ગવર્નરની દેખરેખ નીચેનાં છે.

વડોદરા રાજ્ય ઉપર પ્રથમ મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ હતી, પરંતુ ૧૮૭૫નું સાલથી તેને વાઈસરૉયના તાબામાં સોંપવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં વાઈસરૉય તરફથી નીમેલારેસિડન્ટ રહે છે. સને ૧૯૨૪ની સાલથી કાઠિઆવાડ, કચ્છ અને પાલણપુર એજન્સિને પશ્ચિમ હિંદનાં દેશી રાજ્યોનું નામ આપી વાઈસરૉયની સત્તા નીચે મૂકવામાં આવ્યું છે, અને ત્યાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ નીમવામાં આવે છે.

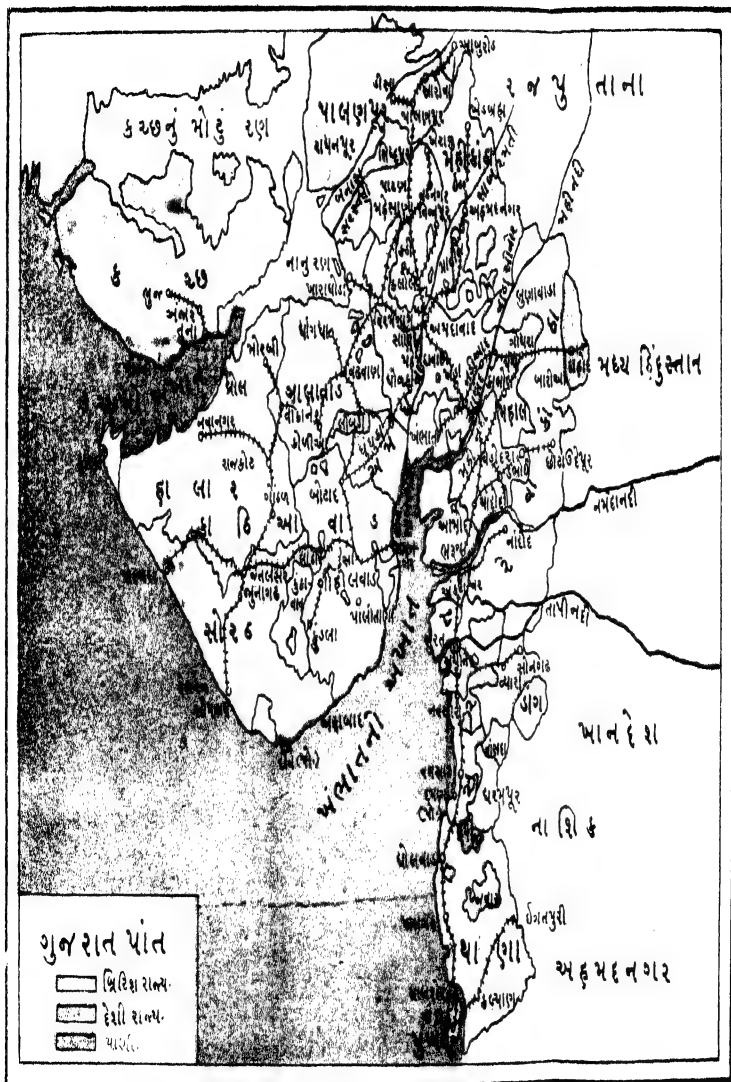
મુંબઈના ગવર્નરની દેખરેખ હેઠળનાં દેશીરાજ્યોના પણ બે લાગ છે. એક ગવર્નરની સીધી દેખરેખ હેઠળનાં અને બીજાં કમિશનરની સત્તા નીચેનાં છે. દક્ષિણમાં આવેલું કોલ્હાપુરનું દેશીરાજ્ય મુંબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. કમિશનરની દેખરેખ નીચેનાં દેશી રાજ્યોમાં એજન્સિ મોટી હોય તો બુદ્ધો પોલિટિકલ એજન્ટ નીમવામાં આવે છે, અને એજન્સિ નાની હોય તો તેની પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટરને પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ સોંપેલું હોય છે. તેઓ દેશીરાજ્યોના કારભાર ઉપર પૂરતી દેખરેખ રાખે છે.

ગુજરાત પ્રાંત.

આપણો દેશ ગુજરાત છે. આપણે જે ભાષા બોલીએ છીએ તે ગુજરાતી ભાષા કહેવાય છે. તમારે ભણવાનાં પુસ્તકો પણ તે ભાષામાં લખેલાં છે. અસલ આ સ્થળે ભટ્ટાર્ક ગુર્જર નામનો સરદાર થઈ ગયો, તેના નામ પરથી આપણા પ્રાંતનું નામ ગુર્જર રટ અને છેવટે ગુજરાત પડ્યું છે. ગુજરાતમાં વસનારા હિંદુ, પારસી, મુસલમાનો વગેરે સઘળા લોકો જેઓ ગુજરાતી ભાષા બોલનારા છે, તેઓ ગુજરાતી કહેવાય છે.

ઇતિહાસ.

હાલમાં ગુજરાતમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. તેઓ પરદેશી છે. હાલ રાજા પાંચમા જયેજી છે. તેમના તરફથી માણસો આવી અહીં રાજ્ય ચલાવે છે. ગુજરાતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયે ફક્ત ૧૦૦ વર્ષ થયાં છે. ત્યાર

પહેલાં ગુજરાતમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. તે રાજ્યની એક શાખા હાલ વડોદરામાં રાજ્ય કરે છે. મરાઠા પહેલાં ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય હતું. અમદાવાદ શહેર વસાવનાર અહમદશાહ એ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો. તેમની પહેલાં ગુજરાત ઉપર દિલ્હીના મુસલમાન રાજાઓના સુબા આવી રાજ્ય કરતા. ઈ. સ. ૧૩૦૪માં દિલ્હીના અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહ ગુજરાત જીતી લઈ સુબા મોકલવા શરૂ કર્યા. તે પહેલાં ગુજરાતમાં રજપૂત રાજાઓનું રાજ્ય હતું. રજપૂતોમાં ઘણા વંશના રાજા થઈ ગયા છે. સૌથી જુનામાં જુનું રાજ્ય દ્વારકાનું હતું, અને તેમાં કૃષ્ણ અને બળદેવ નામના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.

સીમા—છાકરાંઓ, તમે ગુજરાત પ્રાંતના નકશા તરફ જોશો તો જણાશે કે તેની ઉત્તરે કચ્છનું રણ, મારવાડ અને અરવલીનો કેટલોક ભાગ આવેલો છે. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને અરબી સમુદ્ર આવેલાં છે. પૂર્વે માળવા અને ખાનદેશ, તથા પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને કચ્છનો અખાત આવેલાં છે. ગુજરાત પ્રાંતની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૩૨૦ માઈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૬૦ માઈલની ગણાય છે.

ભૂરચના—ગુજરાત પ્રાંતની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. કચ્છ અને ખંભાત આગળ એ કાંઠો અંદર જવાથી ત્યાં આગળ અખાત બને છે, અને તેથી ત્યાં વહાણો જઈ શકે છે. કાઠિઆવાડનો કિનારો સાધારણ ખાંચાખુંચી વાળો હોવાથી ત્યાં કેટલાંક બંદરો આવેલાં છે. ખંભાત, ભરૂચ અને સુરત એ પહેલાંના વખતમાં નામીયાં બંદરો

હતાં. કાઠિઆવાડમાં ગીરનાર પર્વતવાળો લાગ ડુંગરાવાળો છે. ગુજરાત પ્રાંતનો મધ્ય લાગ સપાટ છે, અને ત્યાંની જમીન કળદ્રુપ હોવાથી ખેતી સારી થાય છે. ઉત્તર અને પૂર્વ તરફનો ઘણો ખરો લાગ પહાડી હોવાથી ત્યાં જંગલો આવેલાં છે.

કુદરતી વિભાગ—ગુજરાતના કુદરતી રીતે ત્રણ વિભાગ જુદાજ માલમ પડે છે. ૧ કચ્છ, ૨ કાઠિઆવાડ દ્વિપકલ્પ, ૩ શુદ્ધ ગુજરાત.

રાજકિય વિભાગ—રાજ્યની સગવડ માટે જે વિભાગ પાડવામાં આવે છે, તેને રાજકીય વિભાગ કહે છે. રાજકીય વિભાગ પાડતાં ગુજરાતની સાથે થાણા જિલ્લો ગણી લેવામાં આવ્યો છે અને તે બધાનો ઉત્તર વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર વિભાગના રાજકીય વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ખાલસા મુલક (અંગ્રેજી રાજ્ય)

૧ અમદાવાદ જિલ્લો ૨ ખેડા જિલ્લો ૩ ભરૂચ જિલ્લો ૪ સુરત જિલ્લો ૫ પંચમહાલ જિલ્લો ૬ થાણા જિલ્લો.

૨ દેશીરાજ્યો.

૧ મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ હેઠળનાં રાજ્યો.

૧ મહીકાંઠા એજન્સિ ૨ રેવાકાંઠા એજન્સિ ૩ સુરત એજન્સિ ૪ ખંભાત સંસ્થાન ૫ જવાર સંસ્થાન.

૨ વાઘસરોય સાહેબની સત્તા હેઠળનાં રાજ્યો.

૧ વડોદરા ૨ પશ્ચિમ હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧ દીવ ૨ દમણ. જે પોર્ટુગીઝ પ્રબળે તાબે છે.

વસ્તી—આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં લગભગ ૯૬ લાખ માણસની વસ્તી છે. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને પારસી છે. વધારે વસ્તી હિંદુઓની છે. દરેક જાતિનો પોશાક જુદો જુદો છે. હિંદુ પુરુષો ઘોડીયાં પહેરે છે, અને માથે પાઘડી પહેરે છે. કઠિઆવાડમાં લોકો ચોરણા પહેરે છે, અને માથે ફેંટા બાંધે છે. મુસલમાનો સુરવાલ પહેરે છે, અને દાઢી રાખે છે. દેશી ખ્રિસ્તી લોકોનો પોશાક હિંદુઓ જેવોજ છે. પારસી લોકો સુરવાલ પહેરે છે, અને માથે ટોપી કે ઉભા ઘાટની પાઘડી પહેરે છે. પારસીઓની સ્ત્રીઓ લેંઘી પહેરે છે, અને માથું બાંધે છે, તથા હિંદુ સ્ત્રીઓની માફક સાડીઓ પહેરે છે.

ભાષા—ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ કેટલાક બ્રાહ્મણો અને વિદ્વાનો સંસ્કૃત ભાષા બોલે છે, અને લખે છે. હિંદુધર્મનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો આ ભાષામાં લખેલાં છે. મુસલમાનો કેટલીક વાર ઉર્દૂ ભાષા બોલવામાં વાપરે છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અમલ પછી સરકારી કામકાજમાં અંગ્રેજી ભાષા વપરાય છે. કચ્છમાં કચ્છી ભાષા બોલાય છે.

ધર્મો—પાછળ કહ્યું તેમ ઈલાકામાં હિંદુઓમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, સ્વામિનારાયણ, જૈન, રામાનંદી, કળીરપંથી, આર્ય સમાજ, તથા મુસલમાની, ખ્રિસ્તી અને જરથોસ્તી ધર્મ લોકો પાળે છે.

હવા પાણી અને વરસાદ—ગુજરાતની હવા એકંદરે સારી અને તાંદુરસ્ત છે. ઘણે સ્થળે તાપ અને ટાઢ સરખાં પડે છે. ઉત્તર તરફ કચ્છના રણને લીધે ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે. કાઠિઆવાડના મધ્ય ભાગમાં હવા વધારે ગરમ રહે છે. દરીઆ કિનારાના પ્રદેશમાં હવા સમધારત છે.

આખા ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લામાં ખીજ ભાગો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, અને હવા પણ ઠંડી રહે છે. કચ્છ અને કાઠિઆવાડમાં વરસાદ ઓછો પડે છે. મધ્ય ગુજરાતમાં વરસાદ પ્રમાણમાં ઠીક પડે છે.

ઉદ્યોગ અને ધંધો—ગુજરાતમાં ૪૦ શહેરો અને ૫ હજાર ગામડાં છે. ગામડાંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. મોટાં શહેરોમાં કપાસ લોઢવાનાં જીનો, અને અમદાવાદ શહેરમાં કાપડ વણવાની મિલો વગેરે છે, ત્યાં લોકો મજૂરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. અમદાવાદ અને સુરતમાં રેશમી અને કસબી કામ સાફ થાય છે. હાલમાં દિવાસળીનાં, દળવાનાં અને ખાંડવાનાં કારખાનાં પણ દાખલ થયેલાં છે. અમદાવાદ, પ્રાંતીજ. કપડવંજ વગેરે સ્થળે સાબુનાં કારખાનાં છે.

કાઠિઆવાડ અને ખીજ કેટલાક ભાગમાં હજી હાથની સાળો પર કાપડ વણાય છે, કારીગરીમાં સોનારૂપાનું કોતરણી કામ, સોનેરી અને કસબી ભરતકામ તથા ખંભાતમાં અકીકનું કામ સાફ થાય છે.

વનરૂપતિ—ગુજરાત એ એક બગીચારૂપ છે. તેમાં જ્યાં જ્યાં ડુંગરો આવેલા છે, ત્યાં ત્યાં મહુડા, સીસમ, વાંસ, સાગ, આવળ વગેરેનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ સિવાય દરેક સ્થળે

લીમડો, પીપળો, વડ, ખાખરા, આંબા, રાયણુ વગેરે વનસ્પતિ દીઠામાં આવે છે. સુરત જિલ્લામાં ખાસ કરીને આંબા, ફણુસ અને તાડીનાં ઝાડ વધારે થાય છે. જંગલમાંથી લીલ લોઠો ગુંદર, લાખ, મધ અને મીણુ લાવી વેચે છે.

ખેતીની પેદાશ—ગુજરાતમાં ઘઉં, બાજરી, જુવાર, તુવેર, તલ, કપાસ, શેરડી, મકાઈ, ખાવટો, કોદ્રા, ડાંગર, તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂ, કઠોળ-મગ, મક, ચોળા, અડદ, વાલ, ચણા-વગેરે પુષ્કળ થાય છે.

અમદાવાદ શહેરની આસપાસને દસકોશી કહે છે. ત્યાંની ડાંગર વખણાય છે. કાઠિઆવાડનો પૂર્વભાગ ભાલના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાંની જમીન કાળી હોવાથી ત્યાં ઘઉંનો પાક સારો થાય છે, અને તે ઘઉંને ભાલીઆ કે દાઉદખાની ઘઉં કહે છે.

ખેડા જિલ્લાના મધ્ય ભાગને ચરૌતર કહે છે. ચરૌતર શબ્દ ‘ચારતર’ ઉપરથી થયેલો છે. ચારતર શબ્દનો અર્થ ઘણો સુંદર પ્રદેશ થાય છે. આ ભાગની જમીન ઘણીજ ફળદ્રુપ છે અને ત્યાં તમાકુ, જીરૂ અને વરિઆળી થાય છે.

ભરૂચ જિલ્લાનો પૂર્વભાગ અને વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ કાનમ કહેવાય છે, ત્યાંનો મુખ્ય પાક કપાસ છે.

સુરત જિલ્લામાં ડાંગર, કેરી, ફણુસ, અનનાસ અને કેળાં સારાં થાય છે,

થાણા જિલ્લામાં વસાઈ તરફ કેળાં, પાન અને શેરડી તથા દરીઆકિનારે નાળિયેરનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે,

ખનીજ—ખાણમાંથી નીકળે તે ખનીજ કહેવાય. ગુજરાતમાં મુખ્ય ખનીજો નીચે પ્રમાણે છે.

પત્થર—કાઠિઆવાડમાં પોરબંદર અને ધ્રાંગધ્રા તથા ઇડર પાસે અમનગરમાં પત્થરની ખાણો છે.

આરસપહાણુ—આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળે છે.

અખરખ—મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એન્જિનિસમાંથી અખરખ નીકળે છે.

અકીક—આ એક જાતના પત્થર છે, અને તે રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી ખાસ કરીને નીકળે છે; અને સાફ થવા ખંભાત જાય છે.

લોદું અને મેંગેનીઝ—કાઠિઆવાડના ખડા પર્વતમાંથી અને પંચમહાલના પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળે છે.

મીકું—ખારાઘોડામાં પકવવામાં આવે છે. આ મીકું વરાગડું મીકું કહેવાય છે. વલસાડ અને કાઠિઆવાડમાં કેટલેક સ્થળે દરીઆના પાણીમાંથી મીકું પકવવામાં આવે છે, તે ઘસીઉં મીકું કહેવાય છે.

સુરોખાર—રાધનપુર સંસ્થાનમાંથી નીકળે છે.

જનાવરો—આખા ગુજરાતમાં સિંહદ્રક્ત કાઠિઆવાડના ગીરના ડુંગરમાંજ જોવામાં આવે છે, તે સિવાય વાઘ, દીપડા, રીંછ, વરૂ જેવાં શિકારી તથા સાબર, હરણુ, શિયાળ વગેરે જનાવરો જંગલમાં દીઠામાં આવે છે. આ સિવાય પાળી શકાય તેવાં ઊંટ, ઘોડા, ગધેડા, પાડા, બળદ, ગાય, ભેંસ, કુતરા, બિલાડાં વગેરે પ્રાણીઓ સર્વ સ્થળે જોવામાં આવે છે.

વ્યવહારનાં સાધનો—ગુજરાતનાં મોટાં ગામો રેલવેના સંબંધથી જોડાએલાં છે. ગુજરાતમાં મુખ્ય રેલવે બી. બી. સી. આઈ છે. તે સિવાય કાઠિઆવાડમાં અને

વડોદરા રાજ્યમાં પણ જુદી જુદી રેલવેઓ છે. આગગાડીઓ સિવાય કાચી પાકી સડકો પર મોટરો, ગાડાં, તથા પોઠો મારફતે કેટલોક વ્યવહાર ચાલે છે. તાપી, નર્મદા જેવી નદીઓમાં નાનાં વહાણ મારફતે પણ માલ આવજા કરે છે. કચ્છ જેવાં રેતીવાળાં સ્થળોમા ઊંટદ્વારા કેટલુંક કામ થાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

સામા—ઉત્તરે ગાયકવાડનો કડી પ્રાંત તથા મહીકાંઠા એજન્સિ આવેલાં છે. પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને ઝાલાવાડ આવેલાં છે. દક્ષિણમાં ભાવનગરનું રાજ્ય, અને પૂર્વમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતનું રાજ્ય અને ખંભાતનો અખાત આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી મોટો આ જિલ્લો છે, અને તે ઉત્તરમાં આવેલો છે. આ જિલ્લાના તાલુકા એક જગ્યામાં આવેલા નથી, પરંતુ બીજાં દેશી રાજ્યોને લીધે જુદા જુદા વહેંચાઈ ગયા છે. આવા જિલ્લાના કુદરતી ત્રણ વિભાગ છે. ઇશાન ખુણા તરફ આવેલો ૧ પ્રાંતીજ. એમાં મોડાસાનો પહાડી પ્રદેશ આવી જાય છે. ૨ મધ્ય વિભાગ તેમાં વીરમગામ, સાણંદ, દસકોઈ, ઘોળકા અને ધંધુકા તાલુકા આવી જાય છે. ૩ ઘોઘા પેટામહાલનો છે. આ જિલ્લાના ઘોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ, અને ધંધુકા તાલુકાનો પૂર્વ ભાગ ભાલના નામથી ઓળખાય છે, ત્યાં ઘઉં સારા થાય છે. દસકોઈ તાલુકાની ડાંગર વખણાય છે. અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તી લગભગ ૯ લાખ માણસની છે.

નદીઓ

સાખરમતી—અંબાજી માતાના ધામથી થોડે છેટે અરવલીના ડુંગરમાંથી નીકળે છે. તેની લંબાઈ ૨૦૦

માઈલની છે. તે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ વહી ખંભાતના અખા-
તને મળે છે, તેની ઉપર મુખ્ય શહેર અમદાવાદ છે.

મેશ્વો, માળુમ, ને વાત્રક-ડુંગરપુરની દક્ષિણેથી
નીકળી ખેડા જિલ્લામાં દાખલ થાય છે, અને ત્યાંથી આગળ
જતાં શેઠી નદીનો આની સાથે સંગમ થાય છે. આગળ
જતાં એ ચારે નદીઓ વૈઠા આગળ સાબરમતીને મળે છે.
અહીં નજીકમાં ખારી નદી પણ આવી સાબરમતીને મળે
છે. પ્રાંતીજ તાલુકાની નજીક હાથમતી પણ સાબરમતીને
મળે છે, અને એ રીતે વૈઠા આગળસાત નદીઓનો સંગમ
થાય છે તેથી તે સ્થળ પવિત્ર મનાય છે.

ભોગાવો અને ભાદર પૂર્વ તરફ વહેનારી નદીઓ છે.

તળાવો—અમદાવાદ જિલ્લામાં ખીખ જિલ્લાઓ
કરતાં મોટાં તળાવો વધારે છે.

નળ—અમદાવાદ શહેરથી ૩૭ માઈલ દૂર નૈઋત્ય
ખુણામાં આ સરોવર આવેલું છે. તે કુદરતી રીતેજ બનેલું
છે. તેનો ઘેરાવો ૪૯ ચોરસ માઈલ છે તેનું પાણી ખાડું છે.
તેની આસપાસ બર અને ઘાસ ઊગે છે. ચોમાસામાં ભોગવો
નદીનું પાણી આની સાથે મળી જાય છે. અસલ આ એક દરી-
આનો ભાગ ખસી સરોવર થઈ ગયું હશે એમ લાગે છે.

કાંકરીઉં—અમદાવાદ શહેરની દક્ષિણ દિશામાં આવેલું
છે. તેને ગુજરાતના મુસલમાન પાદશાહ કુતુબશાહે બં-
ધાવ્યું હતું. જ્યારે તે બંધાવ્યું ત્યારે તે જમીનમાંથી કાંકરા
વધારે નીકળતા તે ઉપરથી તેનું નામ કાંકરીઉં પડેલું છે.
તળાવની આસપાસ ફરતો સુંદર રસ્તો છે, અને વીજળીના

દીવા મૂકેલા છે. તળાવની વચ્ચે નગીના વાડી છે. ત્યાં કેટલાક લોકો ફરવા જાય છે. શ્રાવણ માસના બીજા સોમવારે અને દશેરાને દિવસે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે.

અંડોળા—આ તળાવ પણ અમદાવાદની પાસે આવેલું છે. તળાવની પાસે શાહઆલમનો રોજો છે. તળાવની અંદર સુંદર કમળો થાય છે. ખારી નદીનું પાણી આ તળાવમાં લેવામાં આવે છે, અને પછી નહેરો વાટે આસપાસનાં ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

મલાવ અને મુનસર—મલાવ તળાવ ઘોળકામાં અને મુનસર તળાવ વીરમગામમાં આવેલાં છે. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ આ તળાવ બંધાવ્યાં હતાં. મલાવ તળાવ વિષે એવી વાત ચાલે છે કે મીનળદેવીએ જ્યારે એ તળાવ બંધાવવા માંડ્યું, ત્યારે એક બાઇનું ઘર વચ્ચે આવતું હતું. રાણીએ તે બાઇ પાસે તેનું ઘર વેચાતું માગ્યું, પણ તેણે આખું નહિ. રાણીએ ધાર્યું હોત તો લોકો-પયોગી કામ માટે બળાત્કારે તેની પાસેથી લેઈ શકત, પરંતુ તેમ ન કરતાં તળાવ વાંકું બંધાવ્યું. તે ઉપરથી “ન્યાય જોવો હોય તો મલાવ તળાવ જુઓ.” એ કહેવત અત્યારે પણ ચાલે છે.

આ સિવાય અમદાવાદની નજીક મલેકસાબાનું અને ઘોઘાની પાસે ‘સોનેરીઉં’ વગેરે તળાવો છે.

દીવાદાંડી—હરીઆમાં પત્થરના ખડકો કેટલીકવાર પાણીથી ઢંકાયેલા હોય છે. ફરથી આવતાં વહાણુ આવા ખડકો સાથે અથડાવાથી કેટલીકવાર ભયંકર નુકસાન અને

જનમાલની ખરાબી થાય છે, તેથી તેવા ખડકો પર ચણ-
તરના થાંભલા કરી તેની ઉપર ફરતા દીવા મૂકવામાં આવે
છે, તેને દીવાદાંડી કહે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આવી
દીવાદાંડીઓ પીરમ, ઘોઘા, ઘોલેરા અને અકવાડામાં છે.

તાલુકા અને પેટામહાલ.

તાલુકા-૧ ઉત્તરદસકોઇ, ૨ દક્ષિણ દસકોઈ, ૩
વીરમગામ, ૪ પ્રાંતીજ, ૫ ધોળકા, ૬ ધંધુકા.

પેટામહાલ

૧ મોડાસા, ૨ સાણંદ, ઘોઘા.

પેટામહાલ તાલુકાથી નાનો હોય છે, અને તેના ઉપરી
અમલદારને મહાલકારી કહે છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

અમદાવાદ--સાબરમતી નદી ઉપર આવેલું છે. શહેરની
વસ્તી ૨૭૪૦૦૦ માણસની છે. અમદાવાદ ગુજરાતના સ્વતંત્ર
પાદશાહ અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં વસાવ્યું હતું.
શહેરની આસપાસ ફરતો કોટ છે, તે વિષે એવી દંતકથા
આલે છે કે અમદાવાદમાં માણેકનાથ નામનો એક આવો
રહેતો હતો. તેની પાસે એક ચીપોની સાદડી હતી. તે દિવસે
ગૂંથતો અને રાત્રે ઉકેલી નાખતો હતો. દિવસે જેમ જેમ
કોટ ચણાતો તેમ તેમ સાદડી ગૂંથતો અને રાત્રે સાદડી
ઉકેલતાં ચણેલો કોટ પડી જતો. આ વાતની પાછળથી પાદ-
શાહને ખબર પડી. તેમણે માણેકનાથ પાસે જઈ અરજ
કરી કે આપની કોટ ચણવા વાની જો ઈચ્છા ના હોય
તો. હું ન ચણાવું પછી ખાવાએ પોતાનાં બે સ્થાનકો

કાયમ રાખવાની શરતે કોટ ચણાવા દીધો. અમદાવાદ ગુજરાતની રાજધાની કહેવાય છે. તેથી તેને કેટલાક રાજનગર પણ કહે છે. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ અને અમદાવાદ જિલ્લાના કલેક્ટર આ શહેરમાં રહે છે. શહેરમાં કાપડ સુતરની ૬૦ મિલો છે. શહેરનો મુખ્ય વેપાર ત્રણ તાર-સુતર, રેશમ, અને કસબ-છે. અહીં શાહઆલમનો રાજો, જુમામસીદ, કાંકરીઉં તળાવ, હડીસીંગની વાડી, સ્વામિનારાયણનું મંદિર, દાદાહરિની વાવ, ભદ્રનો કિલ્લો, વિક્ટોરિયા બાગ, ભદ્રકાળીનું મંદિર, ત્રણ દરવાજા, ગુજરાત કોલેજ, ગાંધીજીનો આશ્રમ વગેરે અનેક સ્થળો જોવા જેવાં છે.

વીરમગામ-અનાજ અને રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંની રત્નઘડો વખણાય છે. કાઠિયાવાડ જવાની ગાડીઓ અહીંથી બદલાતી હોવાથી તે રેલવેનું જંકશન છે. ગામમાં સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ બંધાવેલું મુનસર તળાવ તથા સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું ગંગાસર તળાવ જોવા જેવાં છે. ગામમાં પાતાળ કુવાથી પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

ખારાઘોડા-વીરમગામ તાલુકામાં આવેલું છે. અહીંના કુવાનું પાણી ખારું છે, તેથી કુવામાંથી પાણી કાઢી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ મીઠાને વરાગડું મીઠું કહે છે. વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી રેલવેનો એક ફાંટો જાય છે.

અડાલજ-આજથી સવાસાતસો વર્ષ ઉપર બાંધેલી પંથરની મોટી વાવ છે. તે રૂપીઆ પાંચ લાખના ખર્ચે

રૂડાં નામની રજપુતાણીએ બંધાવી હતી. ગુજરાતમાં એવડી મોટી અને સુંદર વાવ બીજી એક પણ નથી. અડાલજ જવા ખોડીયાર સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. ત્યાંથી અડાલજ ૨ માઈલ દૂર છે.

સરખેજ—અમદાવાદથી ૬ માઈલ પર ધોળકા લાઈનમાં આવેલું છે. ત્યાં મહમદ બેગડાની અને તેના ગુરુ ગંજબક્ષની કબરો ઉપર બાંધેલો સુંદર રોજો છે. તેની પાસે એક મોટું તળાવ છે. રોજમાં ચાંદીની એક સાંકળ છે. તે અસલ ગુનેગારોને પકડાવવામાં આવતી હતી. ગુજરાતમાં આ રોજો સારામાં સારો છે. તેની કબરો અને બાળીઓ ઉપરનું કોતરકામ જોવા જેવું છે.

ધોળકા—આ શહેરને પ્રથમ વૈરાટનગરી કહેતા હતા. પાંડવો અહીં એક વર્ષ છુપા રહ્યા હતા. ગામમાં પાંડવોની જુની નિશાળ અને મીનળદેવીનું બંધાવેલું મહાવ તળાવ તથા ખાન તળાવ જોવા જેવાં છે. ધોળકાનાં સુંઠ, દાડમ અને જામફળ વખણાય છે.

હીરાપુર અને કાસંદ્રા—આ બંને ગામોમાં શેરડી પકવી તેમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સારામાં સારો માટલાંનો ગોળ અહીં બને છે.

પીરાણા—ગીરમથા ગામની પાસે પીરાણાનો રોજો જોવા જેવો છે. પીરાણાનો ધર્મ હિંદુ અને મુસલમાન બંને કેમો પાળે છે. અહીંના મહંતને કાકા કહે છે. અહીં ચૈત્ર સુદ ૧ ને રોજ હિંદુ મુસલમાનોનો મોટો મેળો ભરાય છે.

વૌઠા-ઘોળકા તાલુકામાં નાનું ગામ છે. ત્યાં સાત નદી-
ઓનો-સાગરમતી, મેશ્વો, માણુમ, ખારી, વાત્રક, શેઠી
અને હાથમતી-સંગમ થાય છે, તેથી આ સ્થળે નાહવાનું
પુણ્ય છે. દર વરસે કારતક સુદ ૧૫ ના રોજ લગલગ એક
લાખ માણસનો મોટો મેળો અહીં લરાય છે.

ઘોઘા અને ઘોલેરા-ખંભાતના અખાત પર ખંદેરો છે.

ખેડા જિલ્લો.

સીમા—ઉત્તરે મહીકાંઠા એજન્સિ અને અમદાવાદ
જિલ્લો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી તથા પશ્ચિમે સાગર-
મતી નદી આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—આ જિલ્લો ગુજરાતનો બગીચો
કહેવાય છે. તેનો મધ્ય ભાગ ચરોતર કહેવાય છે. જિલ્લાની
વસ્તી ૭૧૦૬૮૨ માણસોની છે. આ જિલ્લો ખીલ જિલ્લાઓ
કરતાં કેળવણીમાં બહુ આગળ વધેલો છે. મુખ્ય વસ્તી
ખાટીદારની છે. તેઓ ઉંચા કુળવાન ગણાય છે. તે ઉપરાંત
લગલગ ૩ લાખ ધારાળા વસે છે. તેઓ ખેતી અને મજૂરી
કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. વેપાર ધંધા અર્થે આફ્રિકા
સુધી લોકો ગએલા છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક તમાકુ છે.
તે સિવાય બાજરી, કોદા, ખાવટો, તુવેર, જીરું, વરિઆળી,
દરેક જાતનાં કઠોળ, કપાસ વગેરે થાય છે. કપડવંજમાં
સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. આ બનાવવાનું કારણ
ત્યાં ઊંચા પુષ્કળ મળી આવે છે. કપડવંજથી ૧૫ માઈલ
પર આવેલી માજમ નદીમાંથી અકીકના પથ્થર નીકળે છે,
તે ખંભાત સાફ થવા જાય છે.

જિલ્લાના કલેક્ટરની કચેરી ખેડામાં છે. ખેડા સ્ટેશન નથી, પરંતુ મહેમદાવાદથી ખેડા સુધી પાકી સડક હોવાથી ઘોડાગાડી અને મોટર મારફતે ત્યાં જવાય છે. ન્યાય આપવાને માટે ખેડા, કપડવંજ, ઉમરેઠ, નડિઆદ, અને બોરસદમાં મુન્સફની કોર્ટો છે. નડિઆદમાં આખા જિલ્લાની વડી અદાલત (ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ) છે.

જિલ્લામાં મુખ્ય રેલવે બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલવે છે. આણંદ અગત્યનું જંકશન છે. ત્યાંથી એક ફાંટે ગોધરા તરફ અને બીજો ખંભાત તરફ જાય છે. આસિવાય નડિઆદથી કપડવંજ જવાની નાની ગાડી છે, તથા વસો પેટલાદ લાઈન બોરસદ અને માતર તાલુકાના લોકોને મુસાફરી કરવાને ઉપયોગી થઈ પડી છે. આખા જિલ્લામાં પાકી સડકો થવા માંડી છે.

નદીઓ.

મહી—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદીમાં રેતી કરતાં પથ્થર વધારે દીઠામાં આવે છે. તેના કાંઠા ઘણા ઉંચા અને ડોતરવાળા છે. તેમાં ચાર લુંટારાઓ સંતાઈ રહે છે, તેથી કહેવત છે કે “ઉતર્યા મહી તોથયા સહી.”

શેઠી—મહીકાંઠાના ડુંગરમાંથી નીકળી વાત્રક નદીને મળે છે. આ નદીના કિનારા ઊંડા અને તેના પાણીનો વેગ વધારે છે. તેનું તળીઉં કાદવ કીચડવાળું હોવાથી તેને ઝાળંગવી મુશ્કેલ છે. આ નદીને મહોર નદી આવીને મળે છે, ત્યાર પછી તેનું પાણી ખાંડલાગે છે.

વાત્રક—મેવાડમાંથી નીકળી સાબરમતીને મળે છે, તેના ઉપર મુખ્ય શહેર મહેમદાવાદ છે.

આ સિવાય ખારી, મેશ્વો અને મહોર નદીઓ છે.
તાલુકા—૧ કપડવંજ, ૨ ઠાસરા, ૩ નડિઆદ, ૪
મહેમદાવાદ. ૫ માતર, ૬ આણંદ, ૭ ખોરસદ.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

નડિઆદ—ખેડા જિલ્લામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. અહીંના લોકો કેળવણીમાં બહુ આગળ વધેલા છે. પહેલાં અહીં રૂ અને ગળીનો વેપાર ઘણો સારો ચાલતો હતો, પણ હાલમાં અનાજનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. ગામમાં સંતરામ અને નરનારાયણનાં ધામ તથા હિંદુ અનાથાશ્રમ જેવા જેવાં છે. મુખ્ય વસ્તી ખડાયતા વાણીયા અને લેઉઆ પાટીદારની છે. જિલ્લાની મુખ્ય અદાલત અહીં છે. અહીંથી રેલવેનો એક ફાંટો કપડવંજ તરફ જાય છે. ગામની સામી બાજુએ પ્રખ્યાત પાદરીનું દવાખાનું છે.

મહેમદાવાદ—વાત્રક નદી પર આવેલું છે. ગુજરાતના પાદશાહ મહમુદ બેગડાએ પોતાના નામ પરથી આ શહેર વસાવ્યું હતું. અહીં તેનાં બંધાવેલાં ભમરીઓ કુવો અને ચાંદાસુરજના મહેલ જેવા જેવાં છે. પહેલાં મહેમદાવાદથી અમદાવાદ સુધી લોંચરૂં હતું, તે હાલ પુરાઈ ગયું છે.

ખેડા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર વાત્રક અને શેઢીના સંગમ પર આવેલું છે. મહેમદાવાદથી ખેડા જવાની પાકી સડક છે. અહીં સીવીલ હોસ્પિટલ અને કલેક્ટરની કચેરી છે.

આણંદ—રેલવેનું જંકશન છે. અહીં ગોધરા, ખંભાત અમદાવાદ અને મુંબઈ તરફથી આવતી ગાડીઓ ભેગી થાય છે. અહીં સરકારી કચેરી, પાદરીનું દવાખાનું અને

પ્રેમચંદ્ર રાયચંદની ધર્મશાળા છે. ગામમાં ચરોતર એજ્યુ-
કેશન સોસાયટીની શાળા જેવા જેવી છે. આણંદની છીંકણી
વખણાય છે.

ડાકોર—ઠાસરા તાલુકામાં જત્રાનું ઠેકાણું છે. આખા
ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું જત્રાનું ધામ આ છે. અહીં
રણછોડજી મહારાજની મૂર્તિ છે. દહેરાની સામે ગોમતી
નામે તળાવ છે. આસો સુદ ૧૫ એટલે માણેકઠારી પુનમ
ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે. ૮૦૦ વર્ષ ઉપર મોડાણો નામનો
ભક્ત દ્વારકાથી રણછોડજીને અહીં લઈ આવ્યો હતો.

વડતાલ—નડિઆદથી આઠ માઈલ દૂર એક નાનું
ગામ છે. અહીં સ્વામિનારાયણનું મોટું મંદિર છે. વડતાલ
જવા ખેરીઆવી સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. અહીં કાર્તીકી તથા
ચૈત્રી પુનમે મોટો મેળો ભરાય છે.

કપડવંજ—મોહોર નદી પર આવેલું છે. અહીં
ભિસ અને ચુનો થતો હોવાથી સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં
છે. ઘણા વખતથી અહીં કાચ બનાવવાનાં પણ કારખાનાં
છે. પરંતુ તેમાં જોઈએ તેવો સુધારો થતો નથી. અહીંથી
થોડે દૂર માજમ નદીમાંથી અકીકના પથ્થર નીકળે છે. અહીં
સિદ્ધરાજે બંધાવેલાં કુંડ અને વાવ જેવા જેવાં છે. ગામમાં
વહોરા લોકોની હવેલીઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.
તે લોકો ઘણાખરા વેપાર અર્થે પરદેશ રહે છે.

લસુદ્રા—કપડવંજ તાલુકામાં ઉના પાણીના કુંડને
માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંના પાણીમાં ગંધકની વાસ આવે છે,
તેથી તેમાં નાહવાથી ચામડીનાં કેટલાંક દરદો મટે છે.

ઉમરેઠ—ખેડા જિલ્લામાં વેપારનું બીજા નંબરનું ગામ છે. ગામમાં જુની વાવ તથા રણછોડજીનાં પગલાં જોવા જેવાં છે. ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆઓની વસ્તી વધારે છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

પંચમહાલ=પંચ=પાંચ+મહાલ=ભાગ=પાંચ ભાગ.

સીમા—પંચમહાલ જિલ્લાની ઉત્તરે રેવાકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે વડોદરાનું રાજ્ય, રેવાકાંઠા એજન્સિ અને ધારનું રાજ્ય, પૂર્વે વાંસવાડા અને જાંબુઆ તથા પશ્ચિમે મહી નદી, ખેડા જિલ્લો અને વડોદરાનું રાજ્ય આવેલાં છે.

ઉપર કહ્યું તેમ તેના પાંચ ભાગ પાડેલા હોવાથી તે પંચમહાલ કહેવાય છે. આ પાંચ ભાગમાં ત્રણ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ છે. રેવાકાંઠા એજન્સિનાં રાજ્યોથી આ જિલ્લાના બે ભાગ પડે છે. પૂર્વ ભાગમાં ઝાલોદ અને દાહોદ, અને પશ્ચિમ ભાગમાં ગોધરા, કાલોલ અને હાલોલ આવેલા છે.

પર્વતો-પાવાગઢ ગોધરાથી ૨૫ માઇલ પર આ પર્વત આવેલો છે. તે ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેને કેટલાક પવનગઢ પણ કહે છે, કારણ કે ત્યાં નિરંતર પવન વાયાજ કરે છે. ઉનાળામાં શ્રીમંતલોકે ત્યાં હવા ખાવા જાય છે.

પાવાગઢના ડુંગર પર પથ્થરથી બાંધેલા મજબુત કિલ્લા છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ કિલ્લા માટે હિંદુ અને મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે ઘણી લડાઈઓ થયેલી

જેવામાં આવે છે. મહામદ બેગડાએ આ કિલ્લો-ગઢ-લાંબી મુદત 'લડયા પછી જીત્યો હતો. પર્વત ઉપર ચઢતાં મહામદ બેગડાએ બંધાવેલી મોટી મસીદ છે, તેને જુમા મસીદ કહે છે. ગુજરાતમાં ફક્ત અમદાવાદની જુમામસીદજ આનાથી મોટી છે. પર્વત ઉપર મહાકાળી અને ભદ્રકાળીની મૂર્તિઓ છે. આ સિવાય પતાઇ રાવળના વખતના જુના કેઠારો, અવેરીનો મહેલ, પર્વતની આસપાસ ફરતા કિલ્લાઓ, પર્વતપર આવેલું દુધીઉં તળાવ, જૈન લોકોનાં દહેરાં વગેરે જેવા જેવાં છે. વિશ્વામિત્રી નદીનું મૂળ અહીંથી નીચે ઘાટી ઝાડીમાં આવેલું નજરે પડે છે. મહાકાળીના દહેરા ઉપર સદનશા પીરની કબર છે. ત્યાંથી જોતાં આજવાનું મોટું તળાવ કે જે વડોદરા શહેરને પાણી પુરૂં પાડે છે, અને જેનો ઘેરાવો ૧૨ ગાઉ ફરતો છે, તે એક ખાઓચીઆ જેવું દેખાય છે ! પાવાગઢ જવા વડોદરા અને ગોધરા વચ્ચેના ચાંપાનેરરોડ સ્ટેશનથી નાના માપની ગાડીમાં બેસવું પડે છે, આ ડુંગર-માંથી લોઢાની કાચી ઘાતુ, સીસું, અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

નદીઓ—આ જિલ્લામાં નાની નદીઓ અને તળાવોની સંખ્યા સારી છે. પાનન, કરક, વિશ્વામિત્રી, દેવ અને અનાસ એ મુખ્ય નદીઓ છે. પહેલી બે અને છેલ્લી અનાસ નદી મહી નદીને મળે છે. વિશ્વામિત્રી પાવાગઢના ડુંગર-માંથી અને દેવ ખારીઆ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી ઢાઢરને મળે છે.

સામાન્ય-વાર્ણન આ જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાં સાગ અને મહુડાનાં ઝાડો પુષ્કળ

છે. અહીંનો સાગ ગોધરીઆ સાગને નામે ઓળખાય છે, અને તે હલકી જાતનો છે. જંગલવાળા ભાગોમાં ભીલ અને કોળીની વસ્તી વધારે છે. તેઓ જંગલમાંથી લાખ, મધ વગેરે લાવી તે વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, જંગલોને લીધે કેટલાક ભાગની હવા રોગિષ્ઠ ગણાય છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક મકાઈ અને મહુડાં છે. મહુડાં એ ઝાડનાં ફૂલ છે, અને એમાંથી દેશી દારૂ બને છે. મહુડાના ઝાડના ફળને ડોળી કહે છે, તેમાંથી ડોળીઉં બને છે; અને તે સાબુ બનાવવામાં કામ આવે છે. અહીંના જંગલોમાં પ્રથમ હાથી જોવામાં આવતા હતા, પણ હાલમાં તે ખિલકુલ નથી. વાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ હજી પણ વસે છે. ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ કરતાં આ જિલ્લો કેળવણીમાં પાછળ છે. ભીલ અને કોળી લોકોને કેળવવા એક ભીલસેવા મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. જિલ્લાની વસ્તી ૩૭૪૮૬૦ માણસની છે.

આ જિલ્લામાં આણંદથી એક ગાડી ગોધરા સુધી આવે છે. બીજી વડોદરાથી ગોધરા સુધીની લાઇન છે. ગોધરાથી દિલ્હી જવાય છે. તે સિવાય ગોધરાથી લુણાવાડા, ટીંબાથી હોશી, અને આંખાનેરથી શિવરાજપુર જવાની નાની લાઇનો છે. જિલ્લામાં પાકી સડકોની સગવડ પણ સારી છે.

તાલુકા-ગોધરા, કાલોલ અને હાલોલ.

પેટામહાલક-દાહોદ અને ઝાલોદ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ગોધરા--જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેની પાસે ગોધરક તળાવ છે. અહીં સાગનાં બનાવેલાં ઘોડીઆં, પારણાં, સાંબેલાં અને રમકડાં વગેરે સારાં બને છે.

હાલોલ—મહમુદ બેગડાના વખતમાં હાલુર નામના સુથારે અહીં એક સુંદર બગીચો બનાવ્યો હતો, તેથી પાદશાહે તેનું નામ કાયમ રાખવા આ ગામનું નામ હાલોલ પાડ્યું હતું.

દાહોદ—દોહદ. દો=મે+હદ=સીમા. આ સ્થળે માળવા અને ગુજરાતની હદો ભેગી થાય છે, તે ઉપર આ શહેર આવેલું હોવાથી દાહોદ કહેવાય છે. અહીં દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબનો જન્મ થયો હતો. શહેરની પાસે છાબ નામે તળાવ છે. તે સિદ્ધરાજના વખતમાં જસમા ઓડણીની સરદારી હેઠળ ખોદાયું હતું. જસમા એક ઓડ ભતની મનુરણ હતી, છતાં પતિવ્રતા હતી. સિદ્ધરાજે તેને ઘણી ઘણી લાલચો આપી તેને ભોળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ જસમા તેથી ડગી ન હતી. ઓડ લોકોની વસ્તી એટલી બધી હતી કે તેમણે એકેક છાબડું ભરી માટી કાઢી, તેટલામાં આખું તળાવ ખોદાઇ ગયું ! જંગલોને લીધે અહીંનાં હવાપાણી ખરાબ છે.

ચાંપાનેર—ગુજરાતના રાજા વનરાજે પોતાના પ્રધાન ચાંપાના નામ પરથી આ શહેરનું નામ ચાંપાનેર પાડ્યું હતું. પતાઇરાવળ નામના હિંદુ રાજા પાસેથી મહમુદ બેગડાએ આ શહેર જીતી લઇ તેને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. પહેલાં તે ઘણું મોટું શહેર હતું. હાલમાં તો પાવાગઢ જતાં તેનાં માત્ર ખંડેરા જોવામાં આવે છે. ચાંપાનેર તૂટી અમદાવાદ વસ્યાની દંતકથા ચાલે છે.

ડુવા—આણંદ ગોધરા લાઇન પર આવેલું છે. અહીં

ટાઢા ઉના પાણીના કુંડ છે. એક ખુલ્લા મેદાનમાં માટીનાં કુંડાં ઘાલેલાં છે. વચ્ચે પથ્થરનો ચણેલો એક રમણકુંડ છે. દરેક કુંડમાં એક સરખી ગરમી વાળું પાણી નથી. લસુંદ્રાની માફક અહીં પણ પાણીમાં એક જાતની વાસ આવે છે. કુંડની ઉત્તર દિશામાં આવેલા જંગલને મહાભારતની કથામાં આવતું એડંબાવન કહે છે, કે જે એડંબા સાથે ભીમસેને લગ્ન કર્યું હતું. ત્યાં યજ્ઞકુંડ, ભીમનાં પગલાં તથા જીવું શિવાલય છે.

કાલોદા—તાલુકાનું ગામ ગોધરાથી વડોદરા લાઇનમાં આવેલા ઉરેલ સ્ટેશનથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલું છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

સીમા—ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે અને ખંભાતના અખાતની પાસે આ જિલ્લો આવેલો છે. તેની ઉત્તર દિશાએ મહી નદી આવેલી છે. પૂર્વમાં વડોદરા રાજ્ય અને રેવાકાંઠા એજન્સીનો અમુક ભાગ આવેલો છે. દક્ષિણે કીમ નદી તેને સુરત જિલ્લાથી જુદો પાડે છે, અને પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત આવેલો છે.

સામાન્ય વર્ણન—ભરૂચ જિલ્લાની જમીન તદ્દન સપાટ અને કાળી છે. કાળી જમીનમાં કપાસ ઘણો થાય છે. ખેડા જિલ્લો તમાકુને માટે જાણીતો છે, તેમ આ જિલ્લો કપાસને માટે જાણીતો છે. આપણે આગગાડીમાં બેસી ભરૂચ જિલ્લામાં ચાલ્યા જતા હોઈએ તો મોસમમાં આસપાસનાં ખેતરો કપાસને લીધે સફેદરંગી દેખાય છે. આ જિલ્લાના પૂર્વ ભાગને કાનમ કહે છે, તેથી આ કપાસ કાનમી

કપાસને નામે ઓળખાય છે. પાલેજ ગામમાં કપાસ લોઢવાનાં ઘણાં જીન છે. તે વેપારનું મુખ્ય મથક છે. એ સિવાય ચમારગામ, અંકલેશ્વર, હાંસોટ, જંબુસર વગેરે સ્થળે પણ કપાસ લોઢવાનાં કારખાનાં છે. હાંસોટ પેટામહાલમાં ઘઉં સારા પાકે છે, તેને હાંસોટી ઘઉં કહે છે.

જિલ્લાની વસ્તી ૩૦૭૭૪૫ માણસોની છે. તેમાં ૭૦ હજાર મુસલમાનો છે, આ મુસલમાનો વહોરા કહેવાય છે, તેઓ ખેતીનું કામકાજ કરે છે.

ભરૂચ જિલ્લાની વડીઅદાલત ભરૂચમાં છે, અને ત્યાંના સેશન્સ જજ પંચમહાલના પણ સેશન્સ જજ કહેવાય છે. જિલ્લાના ભરૂચ, અંકલેશ્વર અને જંબુસર ગામોમાં મુન્સફ્ફાની કચેરીઓ છે.

જિલ્લાની મુખ્ય રેલવે લી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવે છે. તે ઉપરાંત ભરૂચથી જંબુસર જવાની, જંબુસરથી વિશ્વામિત્રી જવાની અને અંકલેશ્વરથી રાજપીપળા જવાની નાની લાઇનો પણ છે.

નદીઓ—

મહી—ખેડા જિલ્લામાંથી આવી ભરૂચ જિલ્લાની ઉત્તરમાં વહે છે, અને તેના ઉપર આ જિલ્લાનાં સારોહ, કારેલી અને કાવી ગામો આવેલાં છે.

કીમ—ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણ સરહદ પર વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

ટાટર—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, ને આમોહ અને જંબુસર તાલુકાને એક બીજાથી છુટા પાડે છે. તેના પર ટંકારીઆ બંદર આવેલું છે.

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી છે. આ નદીનું બીજું નામ રેવાળ છે. તે પવિત્ર મનાય છે. તેની ઉપર ચાણોદ, ભરૂચ, શુકલતીર્થ વગેરે આવેલાં છે.

તાલુકા—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ, જાંબુસર.

પેટામહાલ—હાંસોટ.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

ભરૂચ—એ નર્મદા નદીના કાંઠાપર આવેલું બંદર છે. પહેલાંના વખતમાં આ બંદર મારફતે ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. હાલ નદીનું બારું પુરાઈ જવાથી મોટાં વહાણો આવી શકતાં નથી. આ સ્થળે અસલ ભૃગુઋષિના આશ્રમ આવેલો હોવાથી તેમના નામ ઉપરથી ભૃગુકચ્છ અને છેવટે ભરૂચ પડ્યું છે. આ ઋષિના નામ પરથી અહીંના બ્રાહ્મણો ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો કહેવાય છે. અહીં બળી રાજાએ દશ યજ્ઞ કર્યા હતા, તે સ્થળ દશાશ્વમેધના નામથી ઝોળખાય છે. શહેર પાઘડી પને છે, એટલે પાઘડીની માફક લાંબાઈ વધારે ને પહોળાઈ ઓછી છે. ભરૂચ રાા માઈલ લાંબું અને ૦૫ માઈલ પહોળું છે.

શુકલતીર્થ—ભરૂચથી ૧૦ માઈલ દૂર નર્મદા કિનારે આવેલું છે. અંકલેશ્વરથી રાજપીપળા જતી રેલવેના ઝઘડીઆ સ્ટેશનથી ત્યાં જવાય છે. અહીં ઝઠારેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાં દર સાલ કાર્તિકી પુનમ ઉપર મેળો ભરાય છે. શુકલતીર્થ પાસે નર્મદા નદીમાં કળીરવડ નામનો મોટો

વડ આવેલો છે. કબીર નામના મહાન પુરુષે વડના દાતણની ચીરી કરી અત્રે નાખી, અને તેમાંથી આ વડ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાય છે. વડ હાલમાં એટલો બધો ચોમેર ફેલાયો છે કે તેનું અસલ થડ કયું હશે, તે પણ કહી શકાતું નથી. તેની ઘટા અને વડવાઈઓ એટલી બધી ફેલાઈ ગઈ છે, કે તેની નીચે ૭૦૦૦ માણસો નિરાંતે બેસી શકે છે! કિનારેથી વડ તરફ હોડીમાં બેસી જઈ શકાય છે.

અંકલેશ્વર—એ તાલુકાનું ગામ અને રેલવે સ્ટેશન છે. અહીંથી રાજપીપળા સુધી નાના માપની ગાડી જાય છે. ભરૂચ અને અંકલેશ્વર વચ્ચે નર્મદાનો મોટો પૂલ આવેલો છે.

ભાડભૂત—નર્મદા નદીપર જત્રાનું ધામ છે. ત્યાં ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે. જે વર્ષમાં અધિક ભાદરવો હોય છે, તે વર્ષમાં ત્યાં મેળો ભરાય છે.

આમોદ—લોઢાનાં છરી, કાતર, ચપ્પુ અને પીત્તળની છીંણીઓ માટે પ્રખ્યાત છે.

સુરત જિલ્લો.

છોકરાઓ, તમો ગુજરાત પ્રાંતના નકશા તરફ જોશો તો માલમ પડશે કે સુરત જિલ્લો ગુજરાતની છેક દક્ષિણમાં આવેલો છે. વડોદરા રાજ્યને લીધે એના ત્રણ ભાગ પડે છે, તેમાંના બે ભાગ દરીઆકિનારા પર અને એક અંદરની ખાણોએ આવેલો છે.

સીમા—આ જિલ્લાની ઉત્તરે કીમ નદી અને ભરૂચ જિલ્લો, પૂર્વે વડોદરાનું રાજ્ય, અને વાંસદાનું દેશી રાજ્ય, દક્ષિણે દમણગંગા નદી અને થાણા જિલ્લો, તથા પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

સામાન્ય વર્ણન—સુરત જિલ્લાનો પૂર્વભાગ નાના નાના ડુંગરોને લીધે જોઈએ તેવો રસાળ નથી, પણ પશ્ચિમ ભાગ સપાટ અને રસાળ પ્રદેશ છે. પૂર્વ ભાગમાં રાનીપરજ નામની લીલના જેવી જાતિના લોકો વસે છે. આ જિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં શાકભાજી ઘણાં સારાં થાય છે. ખાસ કરીને અમલસાડ તરફ ફળુસ, અનનાસ, શેરડી, કેરી, પીંપર, હળદર વગેરે સારાં થાય છે. જલાલપોર અને ખારડોલી તાલુકાની જમીન કાળી હોવાથી ત્યાંનો મુખ્ય પાક કપાસ છે. ડુંગર તરફના ભાગો અને પારડી તથા વલસાડ તાલુકામાં વધારે વરસાદને લીધે ડાંગર સારી પાકે છે. સુરત જિલ્લાની ડાંગર કોલમના નામથી ઓળખાય છે. પૂર્વ તરફ ડુંગરાવાળા ભાગને લગતાં વાંસદા, ધરમપુર અને ડાંગનાં જંગલો આવેલાં છે. દરીઓ પાસે હોવાથી ધરાસણા અને છરવાડામાં દરી-આના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ જિલ્લામાં સુરત એ એક જીવંત અને જાણીતું બંદર છે. અત્યારે મુંબઈ ઈલાકામાં પહેલા નંબરનું બંદર મુંબઈ ગણાય છે, પરંતુ ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ ઉપર સૌથી સારામાં સારું બંદર સુરત હતું. પરદેશ જોડે આ બંદરનો સારો સંબંધ હતો. જ્યારે અંગ્રેજો અને યૂરોપની બીજી પ્રજાઓ આ દેશમાં વેપાર કરવા આવી ત્યારે સુરતનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, તેથી અંગ્રેજો અને બીજી કેટલીક પ્રજાઓ પોતાની કોઠીઓ-વખારો-આ શહેરમાં નાખી હતી. અત્યારે પણ સુરતમાં તાપી નદીના કિનારા પર આવેલી અંગ્રેજોની કોઠી આ વાતની સાક્ષી પુરે છે. એવી કોઠીઓમાં

તેઓ પોતાને દેશથી વહાણમાં ભરી આણેલો માલ ભરી રાખતા, અને તે આ દેશમાં ધીમે ધીમે વેચતા, અને તેના બદલામાં અહીંથી સુતરાઉ કાપડ વગેરે લઈ જઈ યૂરોપમાં વેચતા હતા. સુરત એ અંગ્રેજ સરકારની સત્તાનું બીજ ગણાય છે. અત્યારે તાપી નદીનું ખાડું પુરાઈ જવાથી વેપાર ધંધો બંધ પડ્યો છે. વલસાડ બંદરેથી ઇમારતી લાકડું અને ઇંટો બહારગામ જાય છે.

જિલ્લામાં મુખ્ય રેલવે બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલવે છે. પરંતુ સુરતથી નંદખાર જવાની ટાપ્ટીવેલી રેલવે અને સુરતથી બીલીમોરા થઈ વડોદરા રાજ્યની નાના માપની રેલવે પણ અહીં આવેલી છે. જિલ્લામાં ફરવાને કેટલીક પાકી સડકો પણ છે.

જિલ્લાની વસ્તી ૬૭૪૩૫૧ માણસની છે. તેમાં અનાવિલ ગ્રામ્યણ અને ડુંગરાળા ભાગમાં રાનીપરજની વસ્તી વધારે છે. અનાવિલ ગ્રામ્યણોમાં ચરોતરના પાટીદારોની માફક કન્યા પરણાવતાં પહેરામણીમાં ઘણું ખર્ચ કરવું પડે છે. ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લાથી બીજા નંબરની ધીચ વસ્તીવાળો આ જિલ્લો છે. આ જિલ્લાના લોકો ખાવાપીવામાં શોખીલા છે. તેઓ સુરતીલાલા કહેવાય છે. કેટલેક સ્થળે બોલવામાં ‘સ’ને બદલે ‘હ’ વપરાય છે. જેમકે ‘સઘડી’ને બદલે ‘હગડી’, ‘શાક’ને બદલે ‘હાક’, ‘પૈસા’ના બદલે ‘પૈહા’ બોલાય છે.

પહાડ—ઉપર કહ્યું તેમ પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિના ફાંટા આવેલા છે. વલસાડની પાસે પારનેરાનો ડુંગર છે, તે ૫૦૦ ફૂટ ઊંચો છે. તેની ઉપર કિલ્લાનાં બંડેર ને માતાનું દહેરું છે. ડુંગરમાંથી સડક બાંધવાના પથરો ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

નદીઓ—આ જિલ્લાના ઘણા ખરા તાલુકાઓ નદી-
ઓથી એક બીજાનાથી છુટા પડેલા છે. મુખ્ય નદીઓ નીચે
પ્રમાણે છે.

તાપી—સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળી અરબીસમુદ્રને
મળે છે. આ મોટામાં મોટી નદી છે, અને તેના ઉપર સુરત
આવેલું છે.

કીમ—રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી નીકળી ઓરપાડ
તાલુકાની ઉત્તરે વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

માંડાળા—ખાનદેશ અને સુરત જિલ્લાના વચ્ચેના
ડુંગરમાંથી નીકળી ચોર્યાસી તાલુકાની દક્ષિણે વહી તાપી
નદીથી દક્ષિણ દિશામાં દરીઆમાં પડે છે. આ નદીના મુખ
આગળ નાનાં વહાણ કૂરી શકે છે.

અંબીકા—વાંસદાના ડુંગરમાં નીકળી જલાલપોર
તાલુકાની દક્ષિણે વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

દમણગંગા—આ નદી ગુજરાતની હદ બતાવનારી છે.
પહેલાં તે સુરત અને થાણા જિલ્લાને છુટા પાડે છે, અને પછી
દમણ રાજ્યમાં દાખલ થઈ અરબીસમુદ્રને મળે છે.

આ સિવાય પૂણી, આરંગા, પાર અને કોલક
નદીઓ આવેલી છે.

તાલુકા—પારડી, વલસાડ, ચીખલી, જલાલપોર,
ખારડોલી, માંડવી, ચોર્યાસી, ને ઓરપાડ.

પેટામહાલ—વાલોડ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

સુરત—તાપી નદી ઉપર આવેલું બંદર છે. સુરતા-
નામની સ્ત્રીના નામ પરથી તેનું નામ સુરત પડેલું છે. આજથી

૨૦૦ વર્ષ ઉપર તે એક મોટું બંદર હતું. શિવાજીએ આ શહેર પર લૂંટ ચલાવી હતી, તેથી તેનું રક્ષણ કરવા શહેરની આસપાસ કિલ્લો બાંધેલો છે. અહીં રેશમી અને કસબી કાપડ ઘણું સાંચું બને છે. કસબ બનાવવાનો ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે. સુરતની બરફી વખણાય છે. ત્યાંના લોકો સુઘડ, સાહસિક અને મોજાલા છે. આપણામાં કહેવત છે કે ‘સુરતનું જમણ અને કાશીનું મરણ’.

રાંદેર—સુરતની સામે તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું છે. આ સુરતથી પણ જુનું ગામ છે. અહીંના વતની વહોરાઓ પરદેશ વેપાર કરવાને માટે જાય છે. અહીંનાં બોર વખણાય છે.

વલસાડ—ઐરંગા નદી પર બંદર છે. વલસાડની આસપાસનાં જંગલોમાં સાગ થાય છે, તે વલસાડી સાગ કહેવાય છે. આ બંદરેથી ઇમારતી તથા બાવળનાં લાકડાં, ઈંટો, ગોળ, અનાજ વગેરે પરદેશ અઢે છે.

બહુધાન—બહુધાન્ય ઉપરથી એ નામ પડ્યું છે. તાપી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. અહીં બાર વર્ષે સિંહસ્થ વર્ષમાં મોટો મેળો ભરાય છે.

ઉદવાડા—પારડી તાલુકામાં પારસી લોકોનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે. પારસી લોકો અગ્નિની પૂજા કરે છે. ઉદવાડામાં એક મોટો કુંડ બાંધી તેમાં પોતાના અગ્નિદેવ-આતશ બહેરામ-ની સ્થાપના કરેલી છે.

હવાખાવાનાં સ્થળો

ડુમસ—સુરતથી દશ માઈલ દૂર દરીઆ કિનારે આવેલું છે.

તીથલ—વલસાડની પાસે દરીઆકિનારા પર આવેલું છે.

હજીરા—ઔરપાડ તાલુકામાં તાપી નદીના મુખ પર આવેલું છે. ગામનું મૂળ નામ હજ છે, પરંતુ વોકસ નામના સાહેબની ત્યાં કબર-હજીરા-છે; તેથી તે જગા હજીરાના નામથી ઓળખાય છે. ત્યાં દીવાઢાંડી પણ છે.

થાણા જિલ્લો.

છોકરાઓ, ગુજરાતના પાંચ જિલ્લાની ભૂગોળ તમે શીખી ગયા. ગુજરાતની દક્ષિણે સુરત જિલ્લાની નીચે જે જિલ્લો આવેલોછે, તેને થાણા જિલ્લો કહે છે. ઉપર શીખેલા પાંચ જિલ્લા ઉપરાંત થાણા જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં ગણાતો હોવાથી હવે તમારે તેની ભૂગોળ શીખવાની છે. થાણા જિલ્લાને કુદરતી રીતે મહારાષ્ટ્રમાં સમાવેશ થાય છે, અને ત્યાં ભાષા પણ મરાઠીજ બોલાય છે; છતાં તેને ઉત્તરવિભાગમાં ગણેલો છે. દમણગંગા નદીથી તે સુરત જિલ્લાથી જુદો પડે છે.

સીમા—આ જિલ્લાની ઉત્તરે દમણ નામનું પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન અને જવાર સંસ્થાન આવેલાં છે. પૂર્વે નાશક અને અહમદનગર જિલ્લા તથા દક્ષિણે પુના અને કોલાબા જિલ્લા આવેલા છે. ભરૂચને સુરત જિલ્લાની માફક આની પશ્ચિમ કિનારે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

સામાન્ય વર્ણન—થાણા જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ સહ્યાદ્રિ પર્વતને લીધે ઉંચાણવાળો અને ખાડાટેકરાવાળો છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફના ભાગમાં જંગલો વિશેષ છે, તેથી તે ભાગમાં ભીલ જેવી જાતો વસે છે. તે ભાગમાં વરસાદ વધારે થવાથી મુખ્ય પાક

ડાંગર છે. પશ્ચિમના પ્રદેશમાં હરીઆકિનારા તરફ નાળિયેરીનાં ઝાડ નજરે પડે છે. તે સિવાય કેળાં, આદુ, શેરડી, પાન વગેરે પુષ્કળ થાય છે. ગુજરાતમાં આવતાં પાન આ જિલ્લામાંથી આવે છે. વસાઈનાં કેળાં અને પાન વખણાય છે. ભાયદર અને વસાઈ આગળ હરીઆના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય રેલવે બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ રેલવે છે. જિલ્લાની વસ્તી ૭૫૯૯૧૬ માણસની છે મુંબઈ પાસે હોવાથી આ જિલ્લાના કેટલાક ગામોના લોકો વતનમાં રહી ધંધા રોજગાર અર્થે ત્યાં જ આવ કરે છે.

તાલુકા—ડાહાણું, માહીમ, વસાઈ, સાષ્ટી, ભીંવડી, વાડા, શાહપુર, રખાદ અને કલ્યાણ.

આ તાલુકામાંના પહેલા પાંચ હરીઆકિનારે અને બાકીના ચાર અંદરની બાબુએ આવેલા છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

થાણા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંથી મુંબઈ ૨૧ માઇલ દૂર છે, તેથી કેટલાક દરરોજ આગગાડી મારફતે વેપાર ધંધા માટે મુંબઈ જ આવ કરે છે. જિલ્લાના કલેક્ટર અહીં રહે છે.

ભોરીવલી—મુંબઈથી ૨૪ માઇલ ઉત્તર તરફ આવેલું છે. અહીંથી થોડે દૂર કેનેરી કરીને સ્થળ છે, ત્યાં પર્વતમાંથી કાતરી કાઢેલી બૌદ્ધધર્મની સો ગુફાઓ છે. તેમાં એકજ પથરમાંથી કાતરેલી જુદી જુદી મૂર્તિઓ ઘણી જોવા જેવી છે.

વસઈ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ વસઈ સ્ટેશનથી પાંચ માઈલ દૂર છે. અહીં શેરડી, કેળાં અને પાન સારાં થાય છે.

ડંઘ્યાણુ—ઘણું જીનું શહેર છે. અહીંથી જી. આઈ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો નાશક તરફ જાય છે, અને ખીજે પુના તરફ જાય છે. શહેરથી થોડે દૂર પથરની ખાણ છે. આની પાસે દરીઆની ખાડીઓમાં વહાણો ફરી શકે છે.

મુંબઈ ઇલાકાના તાબાનાં દેશી રાજ્યો.

આપણે પાછળ શીખી ગયા કે મુંબઈ ઇલાકામાં દેશી રાજ્યો બે પ્રકારનાં છે. ૧ મુંબઈના ગવર્નરના તાબા હેઠળનાં. ૨ વાઈસરોયની દેખરેખ હેઠળનાં. ગુજરાતમાં પહેલા પ્રકારનાં દેશી રાજ્યોમાં મહીકાંઠા એજન્સિ, રેવાકાંઠા એજન્સિ, સુરત એજન્સિ, ખંભાત સંસ્થાન અને જવાર સંસ્થાન છે.

એજન્સિ—જેમ ઘણા તાલુકા મળી જિલ્લો બને છે, તેમ ઘણાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યોના સમુહને એજન્સિ કહે છે. આ રાજ્યોના માલીક દેશી રાજાઓ હોય છે, પરંતુ તેમની ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક ખાસ અંગ્રેજ અમલદાર નીમેલો હોય છે, તેને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે. રાજાઓનાં દરેક કાર્ય ઉપર આ અમલદારની પુરતી દેખરેખ હોય છે. તેમની સલાહ કે સૂચના વિના દેશી રાજાઓથી કંઈ પણ થઈ શકતું નથી.

મહીકાંઠાએજન્સિ

સીમા—ગુજરાતના ઇશાન ખુણામાં મહી નદીની ઉત્તર તરફ આ એજન્સિ આવેલી છે. તેની ઉત્તર અને પૂર્વ

તરફનો ભાગ ડુંગરવાળો હોવાથી ત્યાં જંગલો આવેલાં છે, તેથી વસ્તીનો મોટો ભાગ લીલ અને કોળી લોકોનો છે. આબુ, આરાસુર વગેરેના પહાડો આની ઉત્તર અને પૂર્વ તરફની સરહદ પર આવેલા છે.

આ એજન્સિમાં કુલ ૬૩ રાજ્યો છે, તેના છ ભાગ પાડેલા છે, તે પરગણાના નામથી ઓળખાય છે.

પર્વત—આરાસુર. તે ઉપર અંબાલવાનીનું દહેરું છે. આ દહેરામાં પહેલાં વાર તહેવારે ખંડરાં, પાડા વગેરેનો વધ થતો હતો; તે હાલ દાંતાના રાણાની આજ્ઞાથી અંધ કરવામાં આવ્યો છે. આ પર્વતમાંથી આરસપહાણ નીકળે છે.

નદીઓ—સાબરમતી, સરસ્વતી, હાથમતી, મેશ્વો, માઝુમ, વાત્રક, ખારી.

ખનીજો—આ એજન્સિમાં મુખ્ય સંસ્થાન ઇંડર છે. ઇંડર રાજ્યના અમનગર શહેર પાસેથી ખાણોમાંથી પથ્થર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. તે પથ્થર ઘણા કઠણ અને મજબુત હોવાથી તેના પર કેતરકામ સાંચ થાય છે. એ સિવાય ઘંટીના પથ્થર, અખરખ, ઘોળી, રાતી અને પીળી માટી, ચુનાના પથ્થર, ચક્રમક પથ્થર, સ્ફટિક જેવા રંગનો ચળકાટ મારતો પથ્થર, સડકો પરનાં મેટલ વગેરે નીકળે છે. રાયગઢ પાસેથી લોકાટ (લોહાનો કાટ) મળી આવે છે, તેની ભસ્મ કરી દવાના કામમાં લેવાય છે.

મુખ્ય રાજ્યો—દાંતા, ઇંડર, અમનગર, પેથાપુર, લાલુસણા, વડાલી, મોહનપુર અને માણુસા.

ભાણુવા લાયક સ્થળો.

ઇડર—એ ઇડર રાજ્યનું જીતું અને ભાણીતું શહેર છે. ત્યાંનો રાજ રાઠોડ જાતનો રજપુત છે. ઇડર શહેરને ફરતો પથરનો મજબુત કિલ્લો છે. તે કિલ્લા નજીક ડુંગર છે, અને તે ડુંગર શહેરની આસપાસ વીંટાએલો છે. અહીંનો ઇડરીઓગઢ જોવા જેવો છે.

અમનગર—હાથમતી નદીને તીરે આવેલું છે. એનું ખરૂં નામ અહમદનગર છે. તે અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહ બાદશાહે ઇડરના રાજાને કાળુમાં રાખવા વસાવ્યું હતું. અમનગરમાં સાળુ બને છે, અને તેના પાસે પથરની ખાણો છે.

દાંતા—એ અંબાજીના દહેરા અને આરાસુરના પહાડ માટે પ્રખ્યાત છે. માતાજીના દહેરાની આવક અહીંના રાજાને લેવાની હોય છે. અંબાજી ગુજરાતનું જાત્રાનું ધામ છે, ત્યાં કેટલીક પુનમેએ મોટો સંઘ જાય છે.

પેથાપુર—સાબરમતીના કાંઠાપર આવેલું છે. અહીં ખત્રી અને લાવસારની વસ્તી વધારે છે. તેઓ રંગાટી કામ ઘણું સારું કરે છે. અહીંના બાંધણીના સાલ્લા અને બંદુક વખણાય છે.

સાદરા—મહીકાંઠા એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટ તથા લશ્કરી છાવણીનું સ્થાન છે. અહીં ગરાશીઆ-રજપુતના છોકરાઓને લણવાની તાલુકદારી રકુલ છે.

જાત્રાનાં સ્થળો.

ખેડબ્રહ્મા—એ ઇડર સંસ્થાનમાં આવેલું છે. એમાં લૂણુ

ઋષિનો આશ્રમ અને બ્રહ્માની મૂર્તિ જે તદ્દન રેતીની બનાવેલી છે, તે જોવા જેવાં છે.

શામળાજી—મેંવો નદીના કાંઠે પુરાતન અને પવિત્ર ધામ છે. એમાં શામળાજી એટલે કૃષ્ણની મૂર્તિ છે. દેવાલયોના પથરો ઉપર હાથી અને ઘોડા કોતરેલા જોવા જેવા છે.

તારંગા—એ દાંતાથી રા માઈલ દૂર ડુંગર ઉપર અજીતનાથ અને સંલવનાથના પુરાતની જૈન દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

કુંભારીઆ—અંબાલવાની પાસે કુંભારાણાએ વસાવેલા કુંભારીઆમાં વિમળશાનાં અંધાવેલાં જૈનનાં દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. પાછળથી આ દહેરાં બળી જવાથી તેમનો નાશ થયો છે. હાલમાં ફક્ત પાંચ દહેરાં છે.

ગાંટડીઆ—એ પવિત્ર અને પ્રખ્યાત શિવાલય વાત્રકના ડાબા કાંઠાપર આવેલું છે. અહીં જાળાલી ઋષિનો આશ્રમ હતો. સ્થળ બહુ રમણીય છે.

આ સિવાય બહુચરાજી, કોટેશ્વર વગેરે છે.

રેવાકાંઠાએજન્સિ

સીમા—આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી છે. પંચમહાલ જિલ્લાના બે ભાગ આ એજન્સિ વડે થાય છે. નર્મદા નદીનું બીજું નામ રેવા છે. આ એજન્સિનાં ઘણાં રાજ્યો તેના કિનારાપર આવેલાં હોવાથી તેનું નામ રેવાકાંઠા એજન્સિ પડ્યું છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી, કરજણ.

સામાન્ય વર્ણન—આ એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યાચળ અને દક્ષિણમાં સાતપુડાના કાંટા આવેલા છે. મુખ્ય કાંટો રાજપીપળાના ડુંગરને નામે ઓળખાય છે. આ એજન્સિ ડુંગરાળ છે, અને તેથી જંગલનો મુલક છે. એમાં લીલની વસ્તી વધારે છે. રાજપીપળામાંથી અકીકના પથ્થર નીકળે છે, અને તે ખંભાત જઈ સાફ થાય છે. અકીકનાં બટન, એરીંગ વગેરે બને છે. અહીંના જંગલોમાં વાંસ, સીસમ, ખેર અને ખાખરાનાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગે છે. જંગલમાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુધર વગેરે ફાટી ખાનાર પ્રાણીઓ વસે છે.

પંચમહાલ જિલ્લાના કલેક્ટર અહીંના પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ કરે છે, અને તે ગોધરામાં રહે છે. આ એજન્સિમાં નાનાં મોટાં ૬૨ રાજ્યો છે, તેમાંનાં નીચેનાં મુખ્ય છે.

રાજપીપળા, છોટાઉદેપુર, ખારીઆ, લુણાવાડા, વાડાસિનોર, અને સુંથ.

જાણવા લાયક સ્થળો.

રાજપીપળા—રાજપીપળાની રાજધાની કરજણ નદી પર આવેલું છે. પહેલાં આ શહેરને નાંદોદ કહેતા હતા, પરંતુ હાલમાં તેનું નામ રાજપીપળા રાખવામાં આવ્યું છે. અહીંના રાજા ગોહિલ રજપુત છે, અને તે મહારાજા કહેવાય છે. અહીંથી મીયાંગામ અને અંકલેશ્વર સુધીની રેલવે છે. શહેરમાં રાજાનો મહેલ અને બીજાં કેટલાંક મકાનો જોવા જેવાં છે.

લુણાવાડા—મહી નદી પર આવેલું છે. રાજ સોલંકી રજપુત છે, અને તે પણ મહારાણા કહેવાય છે. ગોધરાથી લુણાવાડા સુધી નાના માપની રેલવે છે.

વાડાસિનોર—અહીંના મુસલમાન રાજા ખાળી કુટુંબના છે. તે નવાબ કહેવાય છે. ગામમાં એક સુંદર મિનારા જોવા જેવો છે.

ચાણોદ—નર્મદા નદી ઉપર જત્રાનું ધામ છે. ત્યાં દર વર્ષે કાર્તિકી અને ચૈત્રી પુનમે મેળો ભરાય છે. ચાણોદથી થોડેક દૂર નદીમાં અનસૂયા માતાનું સ્થાન છે, તેની પાસે પત્નીઆ લોકોને રાખવાનું દવાખાનું છે. ચાણોદની પાસે કર્નાળી પણ જત્રાનું ઠેકાણું છે.

સુરત એજન્સિ

સીમા—સુરત જિલ્લાની પૂર્વે અને થાણા જિલ્લાની ઉત્તરે આ એજન્સિ આવેલી છે. તેની ઉપર સુરત જિલ્લાનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે. વાંસદા અને ધરમપુરનાં રાજ્યોમાં પુષ્કળ જંગલો હોવાથી હવા ઘણી ખરાબ છે. અહીંના લોકોને મેલેરીઆ નામનો તાવ ઘણો વખત સુધી આવ્યા-જ કરે છે.

મુખ્ય રાજ્યો—વાંસદા, ધરમપુર, સચીન અને ડાંગ.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

વાંસદા—ખિલિમોરાથી પૂર્વે ૨૯ માઈલ પર આવેલું છે. અહીં સોલંકી જાતના રજપુત રાજ્ય કરે છે.

દેવકીઉનાઈ—વાંસદાથી દશ માઈલ દૂર વાંસદા, ત્રિપ્લિશ અને વડોદરા રાજ્યની સરહદ પર આવેલું છે. ત્યાં ઉના

પાણીના કુંડ છે. અહીં ચૈત્રી પુનમે મેળો ભરાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ કુંડનું પાણી હમેશાં ઘણું ગરમ રહે છે, પરંતુ મેળાના પ્રસંગે તેનું પાણી નાહવા જેવું થાય છે!

ધરમપુર—અસલ આ રાજ્ય રામપુરના નામથી ઓળખાતું હતું. ત્યાં સિસોદીઆ વંશના રાજા રાજ્ય કરે છે. વલસાડથી ધરમપુર જવાની ૧૮ માઇલની સડક છે. અહીં રાનીપરજની વસ્તી વધારે છે.

સચીન—ગામ બહુ નાનું છે. રાજા હબસી જાતના મુસલમાન છે, અને તે નવાબ કહેવાય છે.

ડુમસ—પાછળ જણાવ્યું તેમ સચીનના રાજ્યમાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ડાંગ—આ જગા તદ્દન જંગલોવાળી છે.

ખંભાતસંસ્થાન.

સીમા—ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું આ રાજ્ય છે. તેની ઘણીખરી જમીન ખારવાળી છે. ત્યાં જે કુવા ખોદવામાં આવે છે, તે શરૂઆતમાં મીઠા હોય તોપણ જમીન ખારાશવાળી હોવાથી પાંચ વર્ષે નકામા થઈ પડે છે.

અહીંના રાજા મુસલમાન હોઈ નવાબ કહેવાય છે, આ સંસ્થાન ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. આણંદથી ખંભાત સુધીની રેલવેલાઈન છે.

મુખ્ય શહેર.

ખંભાત--એતું મૂળ નામ સ્તંભાવતી હતું. પ્રથમ આ શહેર ખંભાતના અખાત ઉપર એક બાણીતું ખંદર હતું, અને અહીંથી પુષ્કળ માલ ચઢતો અને ઉતરતો હતો. હાલ દરીઓ પાંચ માઇલ દૂર જવાથી ત્યાંનો વેપાર લાંબી પડ્યો છે. અહીંની જમીન ખારી હોવાથી દરેક મકાન ઉપર પથરની અગાશીઓ હોય છે, અને તેમાંથી ચોમાસામાં ટાંકાંમાં પાણી લઈ તે પીવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. હાલમાં પાણીના નળ થવાથી મીઠા પાણીનું દુઃખ ઓછું થયું છે. રાજપીપળામાંથી આવતા અકીકના પથરનાં ખટન, એરીંગ, વીંટીઓ વગેરે સામાન બને છે. ખંભાતમાં લુગડાં અને શેતરંજી સારાં બને છે. અહીંની સુતરફેણી અને શિખંડનો મસકો વખણાય છે. શહેરમાં ટાવર, રાજનો મહેલ, કચેરી, ત્રણ દરવાજા વગેરે બેવા બેવાં છે.

જવારસંસ્થાન.

થાણા જિલ્લામાં આવેલું આ નાનું દેશી રાજ્ય છે. થાણા જિલ્લાનો કલેક્ટર તે અહીંનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે. વાંસદા રાજ્યની માફક તેમાં જંગલો અને ડુંગરો આવેલા છે. રાજા પણ કોળી જાતનો છે. ભીલ અને કોળી લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ડાંગર, નાગલી, ખાવટો વગેરે છે.

વાઈસરૉયના તાબાનાં દેશી રાજ્ય.

વડોદરા રાજ્ય.

સામાન્ય વર્ણન—ગુજરાતમાં હાલ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજો પહેલાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. હાલમાં વડોદરામાં મરાઠાઓની એક શાખા જે ગાયકવાડને નામે ઓળખાય છે, તેમનું રાજ્ય છે.

એ રાજ્ય ઉપર હિંદુસ્તાનના ઉપરી વાઈસરૉયની દેખરેખ છે. તેમના તરફથી એક અંગ્રેજ અધિકારી કે જે રેસિડેન્ટ કહેવાય છે, તે વડોદરામાં રહે છે.

ગાયકવાડી અથવા વડોદરા રાજ્ય ગુજરાતમાં એક જથ્થે આવેલું નથી. તે ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. એક ભાગ અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, બીજો ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે, ત્રીજો સુરત જિલ્લાની પૂર્વમાં અને ચોથો કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે.

હાલના વડોદરાના રાજા શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ છે. તે જાતે મરાઠા છે. તેઓ પોતાનો ઘણો વખત પરદેશમાં જ ગાળે છે, અને રાજ્ય કારભાર તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે દિવાન ચલાવે છે. વડોદરા રાજ્ય બીજાં રાજ્યો કરતાં સુધારામાં ઘણું આગળ વધેલું છે. મહારાજા સાહેબ પોતાની રૈયતને સુખી કરવાને સતત પ્રયત્ન કરે છે. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત દાખલ કરેલી છે. નાની વયમાં પરણાવવાનો—બાળલગ્નો—રિવાજ તેમણે ખંધ કર્યો છે. આ સિવાય રાજ્યનાં

ઘણાં ગામોમાં લાયબ્રેરીઓ, દવાખાનાં, પાણીના નળ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને બોર્ડિંગ હાઉસો સ્થાપેલાં છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ લાણુવા જવા માટે શિષ્યવૃત્તિઓ પણ અપાય છે. આ રાજ્યનાં વખાણુવા લાયક કાર્યોમાં પ્રજાના હિતને માટે સ્થાપવામાં આવતી લાયબ્રેરીઓ એ મુખ્ય છે. રાજ્યમાં નાની મોટી ૯૦૦ લાયબ્રેરીઓ છે. સૌથી મોટી લાયબ્રેરી વડોદરા શહેરમાં છે. તેના જેવી હિંદુસ્તાનમાં બીજી એક પણ નથી. લાયબ્રેરીઓ અને તેની પ્રવૃત્તિ માટે એક લાયબ્રેરી ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

રાજ્ય વહિવટ—ગાયકવાડી રાજ્યનો વહિવટ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય જેવો જ લગલગ ચાલે છે. રાજ્યનો મુખ્ય અમલદાર દિવાન કહેવાય છે. તેમને મદદ કરવાને બીજા ચાર અમાત્યો છે. પાછળ કહ્યું તેમ વડોદરા રાજ્યના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે, તેને પ્રાંત કહે છે. પ્રાંતના ઉપરી સુબા છે, અને ચારે સુબાના ઉપરીને સરસુબા કહે છે. પ્રાંતના મહાલ અથવા તાલુકા અને પેટામહાલ પાડવામાં આવ્યા છે. આ રાજ્યમાં ૩૫ મહાલ અને ૫ પેટામહાલ છે. મહાલના ઉપરીને વહિવટદાર કહે છે. આ રાજ્યના દરેક ખાતાનું તેમજ તેના ઉપરી અધિકારીનું નામ દેશીભાષામાં રાખેલું છે. ન્યાયની વધી અદાલત વડોદરામાં છે, અને તે વરિષ્ઠ કોર્ટ કહેવાય છે. વડોદરા રાજ્યની વસ્તી ૨૧ લાખ ઉપરાંતની છે.

પ્રાંતો-૧ કડી, ૨ વડોદરા, ૩ નવસારી, ૪ અમરેલી.

કડીપ્રાંત.

સીમા—ઉત્તરે પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લો, પૂર્વમાં મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમમાં પાલણપુર એજન્સિ તથા અમદાવાદ જિલ્લો આવેલાં છે.

આ પ્રાંતની જમીન સપાટ અને ફળદ્રુપ છે. તેનો મુખ્ય પાક અળસી, તેલીળીયાં, અનાજ અને અડીણ છે. અડીણ ખસખસના છોડવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ચારે પ્રાંતમાં કડી પ્રાંતની હવા સારી છે. સિદ્ધપુરમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ અને વહોરાઓની વસ્તી વધારે છે. પાટણનાં માટીનાં વાસણ અગાઉ ઘણાં વખણાતાં હતાં. હાલમાં પણ આ પ્રાંતમાં ચીનાઈ માટીનાં વાસણ બને છે.

નદીઓ—સરસ્વતી, ખનાસ, રૂપેણ, પદ્માવતી.

જાણુવાલાયક સ્થળો.

સિદ્ધપુર—સરસ્વતી નદીના કાંઠે આવેલું છે. તેનું મૂળ નામ શ્રીસ્થળ હતું, પણ સિદ્ધરાજના નામ પરથી તે સિદ્ધપુર કહેવાય છે. અહીં સોલંકી વંશના પહેલા મૂળરાજે બંધાવેલા રૂદ્રમાળનાં ખંડેરો દીઠામાં આવે છે. રૂદ્રમાળને સિદ્ધરાજે સમરાવી પૂરો કરાવ્યો હતો. રૂદ્રમાળ ઉપરાંત અહ્ય તથા ખિંડુ સરોવર, જ્ઞાનવાવ અને વહોરાઓની હવેલીઓ જોવા જેવાં છે. અહીં વરસમાં ચાર મોટા મેળા ભરાય છે, ત્યારે ઘણા લોકો માતૃશ્રાદ્ધ કરવા આવે છે.

પાટણ—ગુજરાતનું જુની રાજ્યધાની છે. આવડા વંશના રાજા વનરાજે પોતાના મિત્ર અણહીલભરવાડનું નામ

કાયમ રાખવા તેના નામપરથી અણહીલપુરપાટણ નામનું આ શહેર વસાવ્યું હતું. અત્યારે પણ ત્યાં વનરાજની મૂર્તિ, સિદ્ધરાજે ખંધાવેલું સહસ્રલિંગ તળાવ, રાણીની વાવ, માન સરોવર, ત્રણ દરવાજા વગેરે જોવા લાયક છે. આ શહેર પટોળાં, માટીનાં વાસણ અને સુડીઓ વગેરેને માટે પ્રખ્યાત છે.

વડનગર—એનું બીજું નામ વૃદ્ધનગર છે. ગામ ઘણું જીનું છે. વડનગરા નાગર પ્રાદ્યણોનું આ અસલ રહેઠાણ છે. ત્યાં હાટકેશ્વર મહાદેવ, સોમનાથ મહાદેવ, અંબાજી માતા, આશાપુરી માતા વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંના છીપા લોકો કપડાં રંગવાનું કામ સાંકરે છે.

વડોદરા પ્રાંત.

સીમા—ઉત્તરે ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લો, દક્ષિણે ભરૂચ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સિ, પૂર્વે પંચમહાલ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સિ, તથા પશ્ચિમે ભરૂચ જિલ્લો, ખંભાત સંસ્થાન અને ખેડા જિલ્લાનો થોડોક ભાગ આવેલો .

આ પ્રાંતની જમીન સપાટ છે. પશ્ચિમ ભાગની જમીન ડુંગ્રુપ છે. આ પ્રાંતનો મુખ્ય પાક કપાસ અને તમાકુ છે. પેટલાદ મહાલ કેળવણીમાં આગળ પડતો છે.

નદીઓ—મહી, વિશ્વામિત્રી, ઠાદર, અને નર્મદા.

જાણવા લાયક સ્થળો.

વડોદરા—રાજ્યનું પાટનગર વિશ્વામિત્રી નદીના પૂર્વ કિનારાપર આવેલું છે. અસલ ચંદન નામના રાજાના નામ

પરથી તે ચંદનાવતી કહેવાતું હતું. શહેરમાં લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ, નજરબાગ, મકરપુરા મહેલ, કલાબુવન, સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, હાથીખાનું, સોના રૂપાની તોપો, ઝવેરખાનું, સુરસાગર તળાવ, સંગ્રહસ્થાન, સાર્વજનિક બાગ, ન્યાયમંદિર, ટાવર વગેરે ખાસ જોવા જેવાં છે.

ડભોઈ—વડોદરાથી ૧૮ માઈલ પર આવેલું છે. આ શહેરનો પ્રાચીન કિલ્લો જોવા જેવો છે. તેને ચાર દરવાજા છે. એક દરવાજાનું નામ હીરા નામના કડીઆના નામ પરથી હીરા લાગેલું કહેવાય છે. તે ખીજા દરવાજા કરતાં કોતરણી કામમાં ચઢીઆતો છે. અહીં પીત્તળનાં વાસણો, વણાટકામ, અને લકડકડ સામાન સારો બને છે. ડભોઈ રેલવેનું જંકશન છે, ત્યાંથી આણંદ, મીયાંગામ, સમલાયા અને બોડેલી જવાના ફાંટા જુદા પડે છે.

પેટલાદ—આણંદથી ખંભાત લાઈનમાં આવેલું પાટી-દારોનું ગામ છે. અહીં વણાટકામ, રંગાટીકામ તથા તમાકુનો વેપાર સારી રીતે ચાલે છે. પેટલાદની બોર્ડિંગ આખા ગ્રેજીનેટમાં પ્રખ્યાત છે. અહીંથી વસો તરફ એક નાની લાઈન બંધ છે.

નવસારી પ્રાંત.

સીમા—ઉત્તરે ભરૂચ જિલ્લો અને રેવાકાંઠા એજન્સિ, દક્ષિણે સુરત જિલ્લો અને થોડોક ભાગ, ડાંગ સંસ્થાન તથા વાંસદા સંસ્થાન, પૂર્વે ખાનદેશ જિલ્લો, રેવાકાંઠા એજન્સિ અને ડાંગનું રાજ્ય, તથા પશ્ચિમે સુરત જિલ્લો અને અરબી સમુદ્ર આવેલાં છે.

આ પ્રાંતની હદ સુરત જિલ્લાની સાથે સેળસેળ થઈ ગયેલી છે. તેની જમીન પણ સુરત જિલ્લાને મળતી છે. પૂર્વ તરફનો ભાગ ડુંગરાવાળો છે, તેથી ત્યાં જંગલો આવેલા છે. અહીં રાનીપરજની વસ્તી છે. આ પ્રાંતના દરીઆ તરફના તાલુકા ઘણા ફળદ્રુપ છે. અહીંની જમીનમાં કપાસ, શેરડી, આંખા, ફણુસ, અનનાસ વગેરે પુષ્કળ થાય છે. ગણ-દેવી તરફ શેરડીનો પાક સારો થવાથી ત્યાંનો ગોળ વખ-ણાય છે. આ પ્રાંત દરીઆ કિનારાની નજીક આવેલો હોવાથી ઉનાળામાં અતિશય તાપ લાગતો નથી. નવસારી પ્રાંતમાં પારસી અને અનાવિલ બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે છે.

પર્વત—સાલેરમુળેર.

નદીઓ—તાપી, કીમ, પૂર્ણા, અંબિકા.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

નવસારી—પૂર્ણા નદીના કિનારાપર મુખ્ય શહેર છે. તેમાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે. શહેરમાં કચેરીઓ, શાળાઓ, પુસ્તકાલય, સંગ્રહસ્થાન, તળાવો વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંના ખત્રીઓ હાથની સાળથી સુંદર સાડીઓ વણે છે. ખુરશીઓ, મેજ, પલંગ વગેરે લકડા કામ પણ સારું થાય છે. નવસારી ખંદર હોવાથી કેરી, કેળાં, ફણુસ વગેરે અહીંથી પરદેશ જાય છે. અહીંની હવા સારી હોવાથી લોકો ઉનાળામાં અહીં વસે છે.

ગણુદેવી—નવસારી પ્રાંતમાં આવેલું છે. ત્યાં ખાંડ બનાવવા માટેની ચક્રી તથા માંગલોરી નળીઆં બનાવવાનું કારખાનું છે. અહીં શેરડી પુષ્કળ થાય છે, તેથી તેમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે.

સોનગઢ—જુનું અને રાજધાનીનું શહેર છે.

અમરેલી પ્રાંત.

સીમા—વડોદરા રાજ્યનો આ પ્રાંત કાઠિયાવાડમાં આવેલો છે. તેની હદ એકજ સ્થળે નથી, પરંતુ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. મધ્યમાં અમરેલી, દરીઆકિનારે કોડીનાર અને પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડની સરહદ પર ઓખામંડળ નામનો દ્વીપકદ્વપ આવેલો છે. ઓખામંડળ મહાલ રેતીના રણનો પ્રદેશ છે. અમરેલીના દક્ષિણ ભાગમાં અને કોડીનારની ઉત્તરે પર્વતો આવેલા છે. આ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ કપાસ અને અનાજ છે. ઓખામંડળમાં વાઘેર રજપુતો અને અમરેલીમાં કાઠી રજપુતોની વસ્તી છે. આ કાઠી રજપુતોનાં ઘાડાં એક વાર આખા ગુજરાતમાં ફરતાં હતાં.

નદીઓ—શેત્રુંજી.

જાણવા લાયક સ્થળો.

અમરેલી—પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં પછેડીઓ, ખેસ, ચોક્કણ, ઊનના ધાબળા, કામળા વગેરે સારાં બને છે. અહીં રંગાટી કામ પણ સારું થાય છે. અહીંની કારીગરીવાળાં ચાંદીનાં ઓપદાર વાસણો તથા તપખીર વખણાય છે.

દ્વારકાં—અરબી સમુદ્રના કિનારા પર આવેલું બંદર છે. તે હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. ગામમાં રણછોડરાયજી, ગોમતીજી, મહાલક્ષ્મી, શામળશાહશેઠ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ વગેરેનાં મંદિરો આવેલાં છે. વળી આ ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કરી મથક પણ છે. શંક-

રાચાયનો શારદાપીઠનો અહીં મઠ છે. આ શહેર એક વખત કૃષ્ણલગવાનની રાજધાની હતું. દર વરસે લાખો માણસો અહીં જત્રા કરવા આવે છે.

પશ્ચિમહિંદએજન્સિ.

હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશાપર આવેલાં ત્રણ મોટાં દેશો રાજ્યોના સમુહને પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિ કહે છે. આ ત્રણ દેશો રાજ્યોમાં કચ્છ, કાઠિઆવાડ એજન્સિ, અને પાલણપુર એજન્સિનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણે રાજ્યોની ઉપર પહેલાં મુંબઈ સરકારની દેખરેખ હતી, પણ ઇ સ. ૧૯૨૪ની સાલથી તે એજન્સિ હિંદી સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવી છે. આ એજન્સિના ઉપરી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ કહેવાય છે, અને તે રાજકોટમાં રહે છે.

કાઠિઆવાડ.

અરબી સમુદ્રમાં ખંભાત અને કચ્છના અખાતોની વચ્ચેમાં આવેલા દ્વીપકલ્પને કાઠિઆવાડ કહે છે. એતું જુનું નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠ છે. આ સૌરાષ્ટ્ર શબ્દનો અર્થ સારું દેશ થાય છે. અત્યારે પણ કાઠિઆવાડના એક લાગને સોરઠ કહે છે. કાઠિઆવાડ નામ કાઠી જાતના રજપુતો ઉપરથી પડ્યું છે. આ દ્વીપકલ્પમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનો નીચે પ્રમાણે મુલક આવેલો છે.

ગાયકવાડનો અમરેલી પ્રાંત, કોડીનાર અને ઓખા મંડળ, ફીરંગીનું દીવ, અંગ્રેજ સરકારનો ધંધુકા તાલુકો તથા ઘોઘા પેટામહાલ, અને તે ઉપરાંત ન્હાનાં મોટાં બીજાં ૧૯૩ દેશી રાજ્યો છે. એ દેશીરાજ્યોના ત્રણ વર્ગ પાડેલા

છે, અને તે દરેકને શ્લોગવવાની સત્તાઓમાં ફેર છે. પહેલા વર્ગનાં આઠ રાજ્યોમાં જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, ધાંગધા, પોરબંદર, મોરબી, બકરાબાદ અને ગોંડલનો સમાવેશ થાય છે. બીજા વર્ગમાં વાંકાનેર, પાલિતાણા, દ્રોણ, લીંબડી અને રાજકોટ છે. પાછળ કહ્યું તેમ બધાં રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવા ગવર્નર જનરલ તરફથી એક અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે. કાઠિઆવાડના હાલમાં પૂર્વ કાઠિઆવાડ અને પશ્ચિમ કાઠિઆવાડ એવા બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપર દેખરેખ રાખવા પોલિટિકલ એજન્ટ નીમેલા છે. કાઠિઆવાડના અસલ ચાર ભાગો પૈકી સોરઠ અને હાલારનો પશ્ચિમ કાઠિઆવાડમાં અને ઝાલાવાડ અને ગોહીલવાડનો પૂર્વ કાઠિઆવાડમાં સમાવેશ થાય છે. વઢવાણ અને જેતલસર એ પ્રાંતોના પોલિટિકલ એજન્ટને રહેવાનાં સ્થળ છે.

કાઠિઆવાડના રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારને તેમજ કેટલાક વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર ઉધરાવી મોકલી આપે છે.

વિસ્તાર—કાઠિઆવાડનું ક્ષેત્રફળ ૨૧૦૦૦ ચો. મા. છે. એટલે ઉત્તર વિભાગથી દોડું છે. કાઠિઆવાડનો મધ્યનો પ્રદેશ પહાડી અને ઉત્તર તથા દક્ષિણનો પ્રદેશ રેતાળ છે. ઘણી વખતે આ ઉત્તર દક્ષિણના ભાગોપર દરીઆનું પાણી ફરી વળે છે. અહીં ગુજરાત જેવો વરસાદ પડતો નથી. પાસે દરીઓ આવેલો હોવાથી ઉનાળામાં દરીઓ કિનારાના પ્રદેશમાં તાપ ઓછો લાગે છે, પરંતુ મધ્યમાં ઉ-

નાળામાં તાપ સખત પડે છે, અને પાણીની પણ તંગાશ પડે છે. કાઠિઆવાડની વસ્તી ૨૫૩૮૪૯૭ માણસની છે. તેમાં આવડા, સોલંકી, જાડેજ, પરમાર, કાઠી વગેરે રજપુત જાતો તથા મેમણ, મિઆણા વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે. અહીંના લોકો શરીરે મજબુત અને કઠાવર છે. તેમનો પહેરવેશ ગુજરાતના બીજા ભાગોના લોકો કરતાં જુદો પડે છે. તેઓ ચોરણા, બંડીઓ, અને માથે મોટા આમળાવાળા ફેંટા બાંધે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર, ઘઉં, કઠોળ, અને તેલીબીયાં છે. કેટલેક સ્થળે સોનેરી કસબનું કામ, ગુલાલ, કંકુ, મીઠું, અતલસ, કિનખાબ વગેરે બનાવવામાં આવે છે. બળી પોરબંદર તરફ પથ્થર અને ઘી તથા બીજા કેટલાક ભાગમાં રૂનો પાક પણ સારો થાય છે. કાઠિઆવાડના ઘણા લોકો પરદેશ જઈ વેપાર અર્થે વસેલા છે.

ગાયકવાડ સરકારની માફક અહીંના પણ કેટલાક રાજાઓએ પોતાની રેલવેઓ બાંધી છે. હાલ દ્વારકાં સુધી રેલવેમાં જવાય છે. દરીઆ મારફત અવરજવરને માટે કાઠિઆવાડમાં સારાં બંદરો આવેલાં છે, તેમાં દ્વારકાં, પોરબંદર, વેરાવળ, દીવ, બક્ષરાબાદ અને ભાવનગર મુખ્ય છે. પર્વતો—

ગીર-સોરઠના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલો છે. તેની પાડોશમાં જંગલ છે. તે ગીરનું જંગલ કહેવાય છે. આ જંગલમાં સિંહ જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં બીજે કોઈપણ સ્થળે સિંહ જોવામાં આવતા નથી.

ગીરનાર—જુનાગઢની પાસે આવેલો છે. કાઠિઆવાડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત આ છે. તેની ઉંચાઈ ૩૫૦૦ ફુટ છે. તેના ઉપર હિંદુ અને જૈન લોકોનાં પ્રખ્યાત દહેરાં છે. આ સિવાય મૈર્ય વંશના રાજા અશોકે કોતરાવેલો પ્રખ્યાત શિલાલેખ તથા સુદર્શન તળાવ આવેલાં છે.

શેત્રુંજે—પાલિતાણા પાસે ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેના ઉપર જૈન લોકોનાં પુષ્કળ દહેરાં આવેલાં છે. તેમાં વસ્તુ-પાળ અને તેજપાળે બંધાવેલાં દહેરાં ખાસ જોવા જેવાં છે.

ખર્ડા—તેનો આકાર ખર્ડા-વાંસાની કરોડ-ના જેવો છે. આ પર્વત ઉપર વાંસ પુષ્કળ ઊગે છે. પર્વતમાંથી લોઢું પણ નીકળે છે.

નદીઓ—

નદીઓનાં મૂળ અને મુખની વચ્ચે જેમ અંતર વધારે તેમ નદીઓ લાંબી અને ઓછા વેગવાળી, અને એ બન્નેની વચ્ચે અંતર ઓછું તેમ નદીઓ ટુંકી અને વધારે વેગવાળી હોય છે. કાઠિઆવાડમાં નદીઓનાં મૂળ અને મુખ વચ્ચે અંતર ઓછું હોવાથી ત્યાં નાની અને વધારે વેગવાળી નદીઓ આવેલી છે. મુખ્ય નદીઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાદર, શેત્રુંજી, આજી, મચ્છુ, વઢવાણનો ભોગાવો, લીમડીનો ભોગાવો ને સુકભાદર.

ખંદરો—કાઠિઆવાડ દ્વીપકલ્પ હોવાથી ત્યાં સારાં ખંદરો આવેલાં છે. કચ્છના અખાતને કિનારે વેવાનીઆ, જોડીઆ, ખેરી અને સાલીઆ છે. અરબી સમુદ્રમાં દ્વારકાં, પોરખંદર, નવીખંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, જાફરાખાદ અને મહુવા છે. ઘોઘા, ભાવનગર અને ધોલેરા ખંભાતના અખાતમાં છે.

કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતો પાડેલા છે. આલાવાડ, ગોહીલવાડ, હાલાર અને સોરઠ.

૧ આલાવાડ પ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના ઈશાન ખુણામાં આવેલો છે. અહીં પહેલાં આલા રજપુતોનું રાજ્ય હતું, તેથી તેનું નામ આલાવાડ પડ્યું છે. તેમાં ધ્રાંગધ્રા પહેલા વર્ગનું તથા વઢવાણ અને લીમડી બીજા વર્ગનાં મુખ્ય રાજ્યો છે, આ રાજ્યનો પોલિટિકલ એજન્ટ વઢવાણ કેમ્પમાં રહે છે. ધ્રાંગધ્રાના રાજા આલા રજપુત છે. વઢવાણ, લીમડી અને વાંકાનેર એ ત્રણ રાજ્યો ધ્રાંગધ્રાની શાખાઓ છે.

જાણુવા લાયક રથળો.

ધ્રાંગધ્રા—ધ્રાંગધ્રાના રાજ્યની રાજધાની 'છે અહીંના આલા રાજાને રાજસાહેબ કહે છે. ગામમાં રામ, કૃષ્ણ, બળરામ વગેરેનાં દહેરાં જોવા જેવાં છે. અહીંના પત્થર આખા ગુજરાતમાં વપરાય છે.

વઢવાણ—વઢવાણ રાજ્યની રાજધાની લોગાવો નદી ઉપર આવેલું છે, અને તે રેલવેનું જંકશન છે. અહીંના રાજકર્તા ઠાકોર કહેવાય છે. શહેરની પાસે વઢવાણ કેમ્પ છે, ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે. વઢવાણમાં ગરાસીઆના છોકરાઓને ભણવાની શાળા છે. અહીંના વહોરા ધોવાના સાબુ સારા બનાવે છે. અહીંની હવા સુકી અને તંદુરસ્તી માટે સારી છે. રાણકદેવી અહીં લોગાવો

નહીના કિનારે સતી થએલી તેની દેવડી તથા માધવબાગ જોવા જેવાં છે. વઢવાણુ રૂના વેપારનું મથક ગણાય છે. દલપતરામ કવિનો અહીં જન્મ થયો હતો.

લીમડી—લીમડી રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંના કંસારા સુડીઓ સારી બનાવે છે. ગામમાં રાજ્યનાં મકાનો જોવા જેવાં છે. અહીંના રાજાને ઠાકોર કહે છે.

મુળી—સ્વામિનારાયણના મોટા મંદિરને માટે પ્રખ્યાત છે.

૨ ગોહીલવાડ પ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણામાં આવેલો છે. ગોહીલ રજપુતો પરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે. તેમાં ભાવનગર પહેલા વર્ગનું તથા પાલિતાણા બીજા વર્ગનું રાજ્ય છે. તે સિવાય વળા અને લાડી બીજાં રાજ્યો છે. ભાવનગર રાજ્યની જમીન કાળી હોવાથી કપાસ સારો થાય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ભાવનગર—ભાવનગર રાજ્યની રાજધાની છે. આજથી લગભગ બસો વર્ષ ઉપર ભાવસીંગજી નામના રાજાએ આ શહેર વસાવેલું હોવાથી તે ભાવનગર કહેવાય છે. આખા કાઠિઆવાડમાં આ શહેર મોટામાં મોટું અને શોભીતું છે. ભાવનગર બંદર હોવાથી અહીંથી પુષ્કળ રૂ મુંબઈ ચઢે છે. શામળદાસ કોલેજ, દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભુવન, રાજ્યમહેલો અને ડુંગરોમાંનું સરોવર જોવા જેવાં છે.

પાલિતાણા—શેત્રુંજી પર્વતની તળેટીમાં આવેલું છે, અને જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે.

શિહોર—અહીં તાંબા પિત્તળનાં વાસણુ સારાં થાય છે.

૩ હાલાર પ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલો છે. હાલોજી નામના રજપુત પરથી તે હાલાર કહેવાય છે. તેમાં નવાનગર, મોરબી, અને ગોંડળ પહેલા વર્ગનાં, તથા વાંકાનેર, દ્રોણ અને રાજકોટ એ બીજા વર્ગનાં મુખ્ય રાજ્યો આવેલાં છે. બાકીનાં રાજ્યો નાનાં છે.

ભણવા લાયક સ્થળો.

નવાનગર—નવાનગર રાજ્યની રાજધાની છે. અહીંના રાજા જડેજ રજપુત છે. તે જામના નામથી ઓળખાય છે. જામ સાહેબ પરથી આ શહેરને કેટલાક જામનગર પણ કહે છે. કાઠિઆવાડમાં આ શહેર સૌથી સુંદર છે. ત્યાં રાજાનો મહેલ, વાવ વગેરે જોવા જેવાં છે. શહેરમાં જૈન લોકોનાં દહેરાં પુષ્કળ હોવાથી કેટલાક તેને મંદિરોનું નગર પણ કહે છે. અહીં સુડીઓ, કંકુ, રેશમી તથા કસબનું ભરતકામ વગેરે સારાં થાય છે. આ રાજ્યની હદમાંના દરી-આમાંથી પ્રથમ મોતી નીકળતાં હતાં.

મોરબી—મોરબી રાજ્યનું મુખ્ય શહેર મચ્છુ નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજા પણ જડેજ રજપુત છે. નદી પરનો ઝુલતો પૂલ ખાસ જોવા જેવો છે. મોરબીમાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો ઘણાં સારાં થાય છે.

ગોંડળ—ગોંડળ રાજ્યની રાજધાની છે. અહીં ગરા-સીઆના છોકરાઓને ભણવાની સ્કૂલ તથા હાઈસ્કૂલ છે.

વાંકાનેર—વાંકી બાંધણીનું શહેર છે. અહીંના ચોક્કાળ વખણાય છે. અહીંથી પાંચ ગાઉ દૂર જડેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે.

રાજકોટ—રાજકોટ રાજ્યની રાજધાની અને પશ્ચિમ હિંદ એજન્સિયું સદર સ્ટેશન આજી નદીપર આવેલું છે. અહીં રાજકુમાર કોલેજ, હાઈસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, આજી નદી પરનો કેસરે હિંદ નામનો પૂલ, હુન્નરશાળા, લાયબ્રેરી વગેરે જોવા જેવાં છે. શહેરથી થોડે દૂર કેમ્પ છે, ત્યાંનાં હવાપાણી ઘણાં સારાં છે.

ગઢડા—સ્વામિનારાયણ ધર્મનું મોટું મંદિર છે.

વળા—લાવનગરની પાસે આવેલું છે. આની નજીક વલ્લભીપુરનાં પ્રાચીન ખંડેરા દીકામાં આવે છે.

૪ સોરઠપ્રાંત.

સીમા—આ પ્રાંત નૈઋત્ય ખુણામાં આવેલો છે. સોરઠ નામ સૌરાષ્ટ્ર ઉપરથી પડેલું છે. તેમાં જુનાગઢ, પોરબંદર, અને જાફરાબાદ એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે. જુનાગઢની હદમાં આવેલો નાઘેરનો મુલક ઘણો રસાળ છે.

જુનાગઢના નવાબ અંગ્રેજ સરકારને તથા ગાયકવાડને ખંડણી ભરે છે. કાકિઆવાડનાં ૧૩૪ રાજ્યો જુનાગઢના નવાબને ખંડણી ભરે છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

જુનાગઢ—જુનાગઢના રાજ્યની રાજધાની ગીરનારની તળેટીમાં આવેલું ઘણું જીનું શહેર છે. અહીંના રાજાખાળી કુટુંબના મુસલમાન છે, અને તે નવાબ કહેવાય છે. અહીં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ થયો હતો. શહેરમાં હજીપણ

નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, હાઇસ્કૂલ, કૉલેજ, નવાબ સાહેબનો મહેલ વગેરે જોવા જેવાં છે. જુનાગઢની પાસે ગીરનાર પર્વત છે, તે ઉપરનાં હિંદુ તથા જૈન લોકોનાં દહેરાં જોવા જેવાં છે.

સોમનાથ પાટણ—દરીઆ કાંઠાપર આવેલું પ્રાચીન શહેર છે. અહીં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દહેરું છે. તેના ઉપર ૯૦૦ વર્ષ ઉપર મહમદ ગિજનીએ ચઢાઈ કરી મૂર્તિને તોડી પાડી હતી. જાહેરોનો આ સ્થળે નાશ થયો હતો. સોમનાથને કેટલાક દેવપાટણ કે પ્રભાસપાટણ પણ કહે છે.

પોરબંદર—દરીઆ કિનારે બંદર છે. આ શહેરને સુદામાપુરી અને હાલમાં કેટલાક મોહનપુરી પણ કહે છે. ત્યાં કૃષ્ણ પરમાત્માનાં પરમ મિત્ર સુદામા અને મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ થયો હતો, અહીંના પથર અમદાવાદ, સુરત અને મુંબઈ સુધી જાય છે. અહીંના રાજા જેઠવા જાતના રજપુત છે.

જાફરાબાદ—અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે. રાજા હબસી જાતના મુસલમાન છે, અને તે જાજરાના નવાબને તાબે છે.

વેરાવળ—સોમનાથની પાસે અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે.

પાલણપુર એજન્સિ.

સીમા—આ એજન્સિ ગુજરાતની છેક ઉત્તરમાં આવેલી છે. તેની ઉત્તરે રજપુતાના એજન્સિ છે.

સામાન્ય વર્ણન—આ એજન્સિમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે. તેમાં પાલણપુર, રાધનપુર, વાવ, અને થરાદ મુખ્ય છે.

એજન્સિનો ઘણો ભાગ રેતાળ હોવાથી ત્યાં ઉનાળામાં સખત તાપ પડે છે, તેથી દિવસે મુસાફરી કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. રેતીવાળા ભાગોમાં ઊંટ મારફતે મુસાફરી કરી શકાય છે. આ ભાગના લોકો મારવાડ પાસે આવવાથી કંઈક મારવાડીને મળતા આવે છે. મુખ્યપાક કપાસ, ડાંગર, શેરડી, ખાજરી, જુવાર, ઘઉં અને કઠોળ છે. વેપારની નિકાશમાં સુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ અને ચંપા તથા કેવડાનું અત્તર છે. આ એજન્સિનો સર્વથી ઉપરી અમલદાર પોલિટિકલ એજન્ટ છે, અને તે પાલણપુરમાં રહે છે. અહીંના કાંકરેજ પરગણાના બળદ વખણાય છે, અને તે કાંકરેજ કહેવાય છે.

નદીઓ—ખનાસ અને સરસ્વતી.

જાણવા લાયક સ્થળો.

પાલણપુર—એજન્સિ અને રાજ્યનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંના મુસલમાન રાજા દીવાન કહેવાય છે. ગામની આસપાસ ફરતો કિલ્લો છે.

રાધનપુર—અહીં પણ મુસલમાની રાજ્ય છે. રાજા નવાબ કહેવાય છે. અહીં સુરોખાર પુષ્કળ થાય છે.

ડીસા—ખનાસ નદી પર પાલણપુરથી અઢાર માઈલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે. દિશાવાળ વાણીઆની કુળદેવી સતમાતાનું સ્થાનક છે.

કચ્છ.

સીમા— ગુજરાત અને કાઠિઆવાડની ઉત્તરે રણ અને અખાત આવેલાં છે. તે ઓળંગીને આગળ જતાં કચ્છ આવે છે. તેની ઉત્તરે રણ અને તેને ધીજે પાર સિંધ, પૂર્વે કચ્છનું રણ મૂકી આગળ જતાં પાલણપુર એજન્સિ, દક્ષિણે પણ રણ અને કચ્છનો અખાત તથા પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલાં છે.

સામાન્ય વર્ણન—કચ્છ દેશ અત્યાર સુધી શીખી ગયેલા દેશો કરતાં તદ્દન જુદી જાતનો છે. તે રણ અને દરીઆથી ઘેરાએલો ટાપુ છે. તેની ઉત્તર અને મધ્યનો ભાગ રેતાળ પ્રદેશ છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં સારી ખેતી થાય છે. કચ્છમાં પાણીની તાણ છે. ત્યાંની નદીઓ ઘણી નાની છે અને તળાવોમાં પાણી ટકી શકતાં નથી. કેટલોક ભાગ ડુંગર અને પથરવાળો છે. ખડકોમાં થોડું ખાદવાથી પાણી નીકળે છે. આ પ્રદેશમાં ઘણી વખત ધરતીકંપ થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં એવો ભારે ધરતીકંપ થયો હતો કે રાજધાનીના શહેર ભુજમાં ૭૦૦૦ ઘરોનો નાશ થયો હતો. રાજાનો મહેલ સુદ્ધાં નાશ પામ્યો હતો, અને રણની કેટલીક જગા ખેસી ગઈ હતી.

ઘાંટીના પડ કરવા લાયક પથર તથા ઉંચી જાતના આરસ પ્રહાણુ અત્રે સારા થાય છે. અહીં ક્રટકડી અને સુરેખાર પણ નીકળે છે. કેટલેક સ્થળેથી વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓનાં જીનાં અવશેષો મળી આવે છે. કચ્છના ઘોડા પ્રથમથી વખણાતા આવ્યા છે. ગુજરાતના છેલ્લા રજપુત રાજા કરણ

વાઘેલાએ પોતાના પ્રધાન માધવને કચ્છમાં ઘોડા લેવા મોકલ્યો હતો એ વાત જાણીતી છે. ભુજનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ, રૂપાની નકસીનાં વાસણો વગેરે કચ્છનાં સારાં વખણાય છે.

કચ્છમાં બહુ ઝાડ જોવામાં આવતાં નથી. દરીઆ કિનારાના રેતાળ પ્રદેશમાં નાજિએરી અને ખજુરીનાં ઝાડ દીઠામાં આવે છે. વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં લીમડો, પીપળો, આવળ, આમલી અને વડ કેટલેક સ્થળે થાય છે.

આપણા ગુજરાતની માફક કચ્છમાં સહેલાઈથી મુસાફરી થઈ શકતી નથી. ત્ય રેલવે બિલકુલ નથી. કાઠિઆવાડનાં બંદરોમાંથી વહાણ મારફતે કચ્છમાં દાખલ થવાય છે.

કચ્છનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણું છે. પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ અડધી છે, અહીંના લોકો ઘણા મજબુત અને વેપારમાં સાહસિક છે. તેઓ વેપારને માટે દૂર દેશ ગયેલા છે. મુંબઈમાં વસતા ભાટીઆ, ખોન્ન અને મેમણ કચ્છના રહેવાસીઓ છે, અને તેઓ કચ્છી ભાષા બોલે છે. આ લોકોમાંના ઘણા લક્ષાધિપતિઓ છે.

કચ્છના દેશી રાજા જાડેજા રજપુત છે. આ જાડેજા રજપુતોની વસ્તી એકલા કચ્છમાં જ લગભગ સોળ લાખની છે. કચ્છના રાજા મહારાવ કહેવાય છે. તેમના તાબામાં ૧૩૭ સરદારો છે, અને તે દરેક નાનાં નાનાં રાજ્યોના માલીક છે. તેઓ ભાયાતો કહેવાય છે. જરૂરના પ્રસંગે આ ભાયાતો મહારાવને લશ્કર પૂરું પાડવાને બંધાયેલા છે. ભુજમાં રાજાને સલાહ આપવા પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

ભુજ—કચ્છની મધ્યમાં રાજધાનીનું શહેર છે. અહીં ભુજગ નામના સાપનું દહેરું હતું તે ઉપરથી તેનું નામ ભુજ પડ્યું છે. ગામમાં રાવ લાખાનો મહેલ, પ્રાગમદ્વલ્લનો મહેલ, હાઈસ્કૂલ વગેરે જોવા જેવાં છે. અહીંનું ચાંદીનું નકસીકામ ઘણું વખણાય છે.

માંડવી—દક્ષિણમાં દરીઆ કિનારે સારું બંદર છે. અહીં મુંબઈ. કરાચી વગેરેની આગમોટો આવે છે. ખજાઓની સગવડ માટે અહીં દીવાદાંડી બાંધેલી છે.

અંબર—કચ્છમાં જાણીતું ગામ છે. અહીંથી ભુજ જવાય છે. તેનો વેપાર મુંબઈ સાથે સારી રીતે થાય છે.

સ્વતંત્ર મુલક.

હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજો પ્રથમ હિંદમાં વેપાર કરવા આવ્યા હતા. વેપારમાંથી વધતાં વધતાં તેઓ આખા દેશના માલીક થઈ પડ્યા છે. અંગ્રેજોની માફક યુરોપમાંથી બીજા દેશના લોકો પણ અત્રે વેપાર કરવા આવ્યા હતા, તેમાં યુરોપના પોર્ટુગલ દેશના રહેવાસીઓ પોર્ટુગીઝ કે ફીરંગીઓ પણ હતા; તેઓનાં આપણા ઇલાકામાં ત્રણ સંસ્થાન છે. આ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર છે. કાઠિઆવાડમાં આવેલો દીવખેટ તથા સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું દમણ, આ લોકોને તાબે છે, અને તેના તાબાનું નગર હવેલી ઘણું રસાળ છે.

મુંબઈ શહેર.

સામાન્ય વર્ણન—જે શહેરના નામ ઉપરથી આપણા ઇલાકાનું નામ મુંબઈ ઇલાકો પડ્યું છે, તેની કેટલીક હકીકત તમારે જાણવી જોઈએ. મુંબઈ શહેર આખા હિંદુસ્તાનમાં અને દુનીઆમાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય (બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય) છે, તે સર્વમાં એક અગત્યનું બંદર છે.

હાલમાં આપણને આ શહેર ઘણું મોટું અને વેપારનું મથક લાગે છે, પરંતુ ૨૫૦ વર્ષ ઉપર તે એક નાનું માછી લોકોનું ગામ હતું.

મુંબઈ એ એક ખેટ છે. ઇ. સ. ૧૬૬૧માં યુરોપના પોર્ટુગલ દેશના રાજાએ ઇંગ્લાંડના રાજા બીજા ચાર્લ્સને પોતાની હીકરીના કન્યાદાન પ્રસંગે આ ખેટ પહેરામણીમાં આપ્યો હતો. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૬૬૮માં ઇંગ્લાંડના રાજાએ વરસે સો રૂપીઆ ભાડાના લેવાના કરી યુરોપથી અત્રે વેપાર કરવા આવેલો ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનિને આ ખેટ ભાડે આપ્યો હતો. ત્યારથી અ.ની વસ્તી વધવા લાગી અને અત્યારે વધતાં વધતાં તે એક માતબર શહેર થઈ પડ્યું છે. **મરમાદેવી** અથવા **મુરમાદેવી** ઉપરથી આ શહેરનું નામ મુંબઈ પડ્યું છે.

કંપનિ સરકારે લીધા પછી જુદા જુદા ટાપુઓ પુરાવી તેને હાલની સ્થિતિમાં મૂક્યું છે. આ ખેટ સાડા અગિયાર માઈલ લાંબો અને ચાર માઈલ પહોળો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૪ ચો. મા. છે.

મુંબઈ ખેટની પૂર્વ તરફ અને કોંકણ પટીના સમુદ્ર કિનારા વચ્ચે ૫-૭ ચોરસમાઈલ શાંત પાણીનો ભાગ છે, તેને બારં કહે છે. આ બારામાં પરદેશથી આવતાં અને જતાં અનેક વહાણો પડ્યાં રહે છે, અને પરદેશથી માલ લાવે છે

અને લઇ જાય છે. આ બારામાં રક્ષણ કરવાને માટે લશ્કર તથા મનવારો રાખેલાં છે. બારામાં કેટલાક બેટ છે, તેમાં ધારાપુરી ડુંગરમાંથી કોતરી કઢેલાં દહેરાંને માટે પ્રખ્યાત છે. મુંબઈથી ઘણા સહેલાણીઓ હોડીમાં બેસી આ સ્થળે હવા ખાવા જાય છે. બેટના પૂર્વ કિનારા ઉપર મુસાફરો અને માલને ચઢવા ઉતરવા માટે પાણીમાં મોટી દિવાલો બાંધીને ગોદીઓ કરેલી છે. અહીં સુધી આગબોટો આવી શકે છે. આ ગોદીઓ પૈકી (વેંકટોરિઆ ગોદી, ગ્રિન્સેસ ગોદી, એલેક્ઝાન્ડ્રા ગોદી, સાસુનગોદી, પાલવા બંદર અને બેલાડ પીયર એ મુખ્ય છે.

બેટની પશ્ચિમે એક મોટો પહોળો અખાત છે, તેને બેંગ્લે કહે છે. (બેંગ્લ=પાછળનો+ખે=અખાત) તે પૂરી નાખી ત્યાં લોકોને રહેવા લાયક જમીન બનાવવાની તજવીજ ચાલી રહી છે. અત્યાર સુધી તેમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચ થઇ ચૂક્યું છે.

મુંબઈ શહેરના મુખ્ય બે ભાગ છે, બેંગ્લે અને બારાની વચ્ચે આવેલી ઉંચી જમીનને કોટ અને બાકીના ઉત્તર તરફના ભાગને બહારકોટ કહે છે. અમદાવાદની માફક મુંબઈમાં પણ પહેલાં કોટ હતો, તેથી આભાગ અસલથી કોટના નામથી ઓળખાય છે. એ ભાગ મુંબઈનો મુખ્ય ભાગ છે. તેમાં મોટા મોટા વહેપારીઓ અને શાહુકારોની દુકાનો આવેલી છે. તેમજ સરકારી વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર અને બીજાં ખાતાંની ઓફિસો પણ આ સ્થળેજ આવેલી છે. પરદેશી પેઢીઓ પણ આ સ્થળે જોવામાં આવે

છે. બહાર કોટમાં દેશીઓની વસ્તી છે. મુંબઈની કુલ વસ્તી ૧૧૭૫૯૧૪ માણસોની છે.

મુંબઈમાં પૃથ્વી પરના ઘણા દેશોના લોકો દીકામાં આવે છે. ચીન, જાપાન, અફઘાનિસ્તાન, લંકા, ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરિકા, વગેરે દેશોના લોકો તેમજ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગો મદ્રાસ, પંજાબ, સિંધ, મારવાડ, બંગાળા વગેરેના લોકો અહીં નજરે પડે છે. તેઓ વેપારને અર્થે અત્રે આવી વસેલા છે, અને પોતાના દેશમાંથી માલ લાવી અત્રે વેચે છે અને અહીંનો માલ ત્યાં મોકલાવે છે.

વિભાગ--મુંબઈ શહેરનો વહીવટ ચલાવનાર મ્યુનિસિપાલિટી કે જેને કોર્પોરેશન કહ્યું છે, તેણે શહેરના નીચે પ્રમાણે સાત ભાગ પાડ્યા છે. ઇલાકામાં આ મ્યુનિસિપાલિટી પ્રથમ નંબરની છે, અને તેની વાર્ષિક આવક રૂપીઆ ૨ કરોડ અને ૩૧ લાખ છે.

૧ કોટ વિભાગ, ૨ માંડવી વિભાગ, ૩ ભુલેશ્વર વિભાગ, ૪ ગીરગામ વિભાગ, ૫ લાયખલા વિભાગ, ૬ પરેલ વિભાગ, ૭ માહીમ વિભાગ.

મુંબઈમાં વસનાર દેશી લોકો મુખ્યત્વે બે ભાષા બોલે છે. ગુજરાતી અને મરાઠી. તે સિવાય પરદેશીઓ સાથેના રોજના વહેપારમાં હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાનો છુટથી ઉપયોગ થાય છે.

મુંબઈમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ મિલોનો છે. તેમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ વણાય છે. મુંબઈમાં સો ઉપરાંત મિલો

છે. તેમાં ૨ લાખથી વધારે માણસો કામ કરે છે. દરીઆ ઉપરની ગોદીઓમાં માલ ચઢાવ ઉતાર કરવામાં પણ ઘણા માણસો રોકાયેલા છે. આ સિવાય સરકારી ઓફિસો, રેલ-વેની ઓફિસો તથા બીજી વેપારી ઓફિસોમાં હજારો માણસો કામ કરે છે. મુંબઈથી લંડન અને બીજાં પરદેશનાં શહેરો સાથે તારનો વ્યવહાર પણ દોરડાં નાખી કરેલો છે. મુંબઈનો વાર્ષિક આયાત નિકાસનો આંકડો રૂપીઆ ૩૦ અબજનો છે.

મુંબઈ શહેરમાં આખા ઇલાકામાં કેળવણીના સંબંધી નિર્ણય કરવા મુંબઈ યુનિવર્સિટી છે. તે સિવાય જુદી જુદી કોલેજો અને હાઈસ્કૂલો પણ છે.

વાહીવટ—જિલ્લાઓની માફક એકલા મુંબઈને માટે અધિકારીઓ જુદા જ છે. મુંબઈના કલેક્ટરને મહેસુલ ઉપરાંત જકાતખાતું પણ સંભાળવાનું છે. જકાતખાતાનો સૌથી ઉપરી કમિશનર તે પણ મુંબઈમાં રહે છે. તેને મુંબઈ શહેર ઉપરાંત આખા મુંબઈ ઇલાકાના જકાતનાં, અપ્રીણનાં અને આબકારી ખાતાં સંભાળવાનાં છે.

મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ શિઆળામાં ડિસે-મ્બરથી માર્ચ સુધી અહીં રહે છે. તેમનું રહેઠાણ દરીઆ કિનારા પર આવેલી મલબારહિલ પર છે. આખા ઇલાકાની મોટી ન્યાયની કચેરી હાઈકોર્ટ તે પણ મુંબઈમાં છે.

મુંબઈના શહેરીઓને પાણી પુરું પાડવા માટે સુંદર યોજના કરેલી છે. મુંબઈથી ૧૫ માઈલ દૂર સાબી બેટમાં બિહાર અને તુળસી તથા મુંબઈથી ૩૧ માઈલ દૂર

કેંકણના પ્રદેશમાં તાનસા નામનાં તળાવો બાંધેલાં છે, તેમાંથી ઓટા નળ વાટે શહેરમાં પાણી લાવવામાં આવે છે.

શહેરમાં વીજળીના બજારી દ્રામ અને કેટલીક મિલો ચાલે છે, તથા રાત્રે દીવા પણ તેનાજ થાય છે. કેલગ્સ-માંથી પણ કેટલેક સ્થળે દીવા કરવામાં આવે છે. શહેરમાં અવર જવર માટે દ્રામ, ઘોડાગાડીઓ તથા થોડા થોડા અંતરે દોડતી લોકલ ગાડીઓ છે.

જેવા લાયક સ્થળો.

બોરીબંદરસ્ટેશન, તાજમહાલ હોટેલ, હાઈકોર્ટનું મકાન, રાજબાઈ ટાવર, મ્યુનિસિપાલિટીની ઓફિસ, ટાઉનહાલ, કાર્ફર્ડ મારકેટ, ટંકશાળ, દીવાદાંડી, વિક્ટોરિઆબાગ, વાલકેશ્વર, ભુલેશ્વર, બાબુલનાથ, મહાલક્ષ્મી, ચોપાટી, તોપબાનું, જુમામ-સીદ વગેરે.

મુંબઈ પરાં વિભાગ.

મુંબઈ શહેરની વસ્તી દિનપરદિન વધતી જવાથી લોકોને રહેવાને પૂરતાં ઘર મળી શક્યાં નહિ, તેમજ ધીર્ય વસ્તીને લીધે તંદુરસ્તીના કારણે કેટલાક લોકો આસપાસ પરાં વસાવીને રહેવા લાગ્યા. આ પરાંની ગણતરી પહેલાં થાણા જિલ્લામાં થતી હતી. હાલમાં રાજ્યવહીવટની સરળતા ખાતર આ પરાં અને મુંબઈ બેટની ઉપરનો કેટલેક ભાગ લેઈ એક જુદોજ વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે, તેને મુંબઈ પરાં વિભાગ કહે છે. આ વિભાગમાં બીજા

વિલાગોની માફક વધારે જિલ્લા નહિ હોતાં એકજ જિલ્લો છે, અને તે પણ મુંબઈ પરાં જિલ્લો કહેવાય છે. તેનો ઉપરી કલેક્ટર છે. આખા વિલાગનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૨ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૧૫૨૮૪૦ માણસની છે. તેમાં ફક્ત ૪ શહેર અને ૭૫ નાનાં ગામડાં છે. પરાંમાં રહેનાર માણસોનો ધંધો રાજગાર મુંબઈ શહેર સાથે છે, તેથી તેમને જવા આવવાને સગવડ મળે માટે આ પરાંથી મુંબઈ મુઘી અડધા અડધા કલાકે રેલવેગાડીઓ દોડાવવાની સગવડ કરેલી છે.

બાણવા લાયક સ્થળો.

વાંદરા—મુંબઈથી ૯ માઈલ પર આવેલું વિલાગનું સૌથી મોટું શહેર છે. અહીં કસાઈખાનું હોવાથી મુંબઈમાં વસતા માંસાહારી લોકોને અહીંથી માંસ પુરું પાડવામાં આવે છે. વાંદરાનો વહીવટ મ્યુનિસિપાલિટિ કરે છે.

સાંતાક્રુઝ—મધ્યમ સ્થિતિના માણસો અહીં રહી મુંબઈ જ આવ કરે છે.

કુલી—જી. આઈ. પી. લાઈન ઉપર આ પણ એક પંક્તિ છે, અને ત્યાં વસનારા પણ નોકરી ધંધાર્થે મુંબઈ જ આવ કરે છે.

મધ્યવિલાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ રાજકીય વિલાગ છે, તેમાંથી ઉત્તર વિલાગની ભૂગોળ તમે શીખી ગયા. આ વિલાગ ઉત્તર અને દક્ષિણ વિલાગની મધ્યમાં આવેલો હોવાથી તે મધ્યવિલાગ કહેવાય છે. આ વિલાગને કેટલાક મહારાષ્ટ્ર પણ કહે છે.

અંગ્રેજોની પહેલાં આ પ્રદેશમાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. મરાઠાઓનું રાજ્ય શિવાજી મહારાજ નામના મહાન પુરુષે સ્થાપ્યું હતું. પાછળથી આ શિવાજીના વંશજો અને તેમના પ્રાદાણ પ્રધાન કે જેઓ પેશ્વા કહેવાતા તેમનાં રાજ્યો અહીં હતાં. આ વંશોના રાજાઓ પાસેથી આ મુલક અંગ્રેજ સરકારે જીતી લીધો છે. અત્યારે પણ ત્યાં મુખ્ય ભાષા મરાઠી જ છે.

સ્ત્રીમા—ઉત્તરે ગુજરાત અને માળવા, પૂર્વે મધ્યપ્રાંત અને નિજામનું રાજ્ય, દક્ષિણે દક્ષિણવિલાગ, અને પશ્ચિમે ગુજરાત અને દક્ષિણવિલાગ છે.

મુંબઈથી મધ્ય વિલાગમાં દાખલ થવાને માટે મુખ્ય રસ્તા બે છે, અને તે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી આગગાડીને જવા માટે કોતરી કાઢેલા છે. બોરઘાટ નામના રસ્તાથી પુના જવાય છે, અને થળઘાટથી મુંબઈથી નાશક તરફ જવાય છે.

આ વિલાગનો વિસ્તાર આપણા ઉત્તર વિલાગથી લગભગ ત્રણ ગણો છે, છતાં આપણા વિલાગની અને આ વિલાગની રચના તદ્દન જુદી છે.

ઉત્તર વિલાગ.

મધ્ય વિલાગ.

૧ સપાટ નીચો પ્રદેશ છે.	૧ ડુંગરાવાળો અને ઉચ્ચ પ્રદેશ છે.
૨ પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર આવેલો છે.	૨ પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત આવેલો છે.
૩ હવા ભેજવાળી છે.	૩ હવા સુકી છે.
૪ વરસાદ વધારે છે.	૪ વરસાદ ઓછો છે.
૫ વધારે ફળદ્રુપ છે.	૫ ઓછો ફળદ્રુપ છે.

પર્વતો—ખાનદેશ જિલ્લાઓની ઉત્તરમાં સાતપુડા પર્વતના ફાંટા છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણમાં ચાંદવડ અને સાતમાળા અથવા અજિન્ટા છે. અજિન્ટામાં જુના વખતની બૌદ્ધ ધર્મની ગુફાઓ પર્વતમાં કોતરી કાઢેલી છે તે જોવા જેવી છે. પશ્ચિમ દિશામાં સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

નદીઓ—મધ્ય વિભાગમાં ગોદાવરી અને કૃષ્ણા એ બે મોટીનદીઓ છે. પરંતુ તેમનો થોડોજ ભાગ આ વિભાગમાં આવેલો છે. ગોદાવરી નદી દક્ષિણમાં મોટામાં મોટી છે. તે પશ્ચિમ-ઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર પાસેથી વહી પૂર્વ તરફ જાય છે. ભીમા, નીરા અને સીના એ ત્રણ નદીઓ શોલાપુર તરફ વહે છે. આમાંની નીરા અને સીના ભીમાને મળે છે. સતારા જિલ્લામાં આવેલી વાર્ણા નદી તથા ભીમા નદી આખરે કૃષ્ણાને મળે છે.

સામાન્ય વર્ણન—પાછળ કહ્યું તેમ આ વિભાગ ઉત્તર વિભાગથી વિસ્તારમાં ત્રણ ગણો છે, પરંતુ વસ્તી ઉત્તર વિભાગથી લગભગ અમણી છે. આ વિભાગની વસ્તી ૬૦૫૯૧૧૪ માણસની છે. જંગલો તથા ડુંગરવાળા ભાગોમાં આપણા વિભાગની માફક જંગલી અને અનાર્થ પ્રજા વસે છે. પહાડી જમીનને લીધે અહીંના લોકો શરીરે મજબુત હોય છે. આ વિભાગના લોકો મુખ્યત્વે દક્ષિણી કહેવાય છે. કેટલાક ગુજરાતી તથા મારવાડીઓ વેપાર અર્થે અત્રે આવી વસેલા છે. અહમદનગર જિલ્લામાં ૨૩૦૦૦ ખ્રિસ્તીઓ છે.

આ વિભાગની ખેડવા લાયક જમીન કાળી છે, તેથી રૂ અને ઘઉંનો પાક સારો થાય છે. ઉચ્ચ પ્રદેશમાં દ્રાક્ષ અને બીજો મેવો સારો થાય છે.

વિભાગનો મુખ્ય પાક રૂ, અનાજ અને તેલીબીયાં છે, તે પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. નાશક જિલ્લાના ચેવલા ગામમાંથી હાથે વણેલું કાપડ મુંબઈ, પુના, સતારા અને શોલાપુર તરફ જાય છે. નાશકમાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો ઘણાં સારાં બને છે. અહમદનગર જિલ્લામાં દક્ષિણી સીઓને પહેરવાની સાડીઓ સારી બને છે.

આ વિભાગમાં મુખ્ય રેલવે જી. આઈ. પી. છે. તેનો એક ફાંટો ઉત્તર તરફ ખાનદેશ તરફ અને બીજો દક્ષિણમાં પુના અને શોલાપુર તરફ જાય છે. વળી પ્રાચીન સમયની મુંબઈથી આગ્રા જવાની પાકી સડક આ વિભાગમાં થઈને જાય છે.

જિલ્લાઓ—આ વિભાગના સાત જિલ્લાઓ પાડવામાં આવ્યા છે. અને તે દરેક જિલ્લાનો વિસ્તાર આપણા જિલ્લાઓ કરતાં વધારે છે. દરેક જિલ્લા ઉપર એકેક કલેક્ટર છે. આ વિભાગના કમિશનરનું સદર સ્ટેશન પુના છે.

૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ, ૨ પૂર્વ ખાનદેશ, ૩ નાશક, ૪ અહમદનગર, ૫ પુના, ૬ સતારા, ૭ શોલાપુર.

પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લો

સામાન્ય વર્ણન—મધ્ય વિભાગમાં સૌથી ઉત્તરમાં આ જિલ્લો આવેલો છે. પ્રથમ પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશનો

એક મોટો જિલ્લો હતો, પણ હાલમાં ખાનદેશ જિલ્લાના બે વિભાગ કરી પશ્ચિમ દિશા તરફનાને પશ્ચિમ ખાનદેશ અને પૂર્વ તરફનાને પૂર્વ ખાનદેશ કહે છે. આ જિલ્લો ગુજરાતની અડધાંજ આવેલો હોવાથી ટાપ્ટીવેલી રેલવે મારફતે આ જિલ્લામાં જઈ શકાય છે. બીજે રસ્તો જી. આઈ. પી. રેલવે મારફતે મુંબઈથી નાશક થઈ આ જિલ્લામાં જવાય છે.

નકશા તરફ જોવાથી જણાશે કે આ જિલ્લાની ઉત્તરે નર્મદા અને મધ્યમાં તાપી નદી આવેલી છે. નર્મદા નદીની દક્ષિણમાં સાતપુડા પર્વત અને તાપીની દક્ષિણમાં સહ્યાદ્રિના ઉત્તરના ફાંટા આવેલા છે. તાપી નદીનો પ્રદેશ રસાળ છે, અને બાકીના ડુંગરાળા પ્રદેશમાં જંગલી લોકો વસે છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે, છતાં ગુજરાત તરફના વેપારીઓ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, ચણા, મગ અને તેલીબીયાં છે. આ જિલ્લામાં વણબરા નામના લોક વસે છે, તે આગગાડી થતા પહેલાં માલ લઈ જવાનું કામ કરતા હતા.

જાણવા લાયક સ્થળો.

ધુળીઆ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર પાંજરા નદીના કિનારા પર આવેલું છે. આ શહેરમાં કપાસ પીલવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. શહેર અળસી અને રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

નંદરબાર—નંદગવલી નામના મુસલમાન મુલતાને વસાવેલું હોવાથી તે નંદરબાર કહેવાય છે. રૂ, હળદર, ચણા વગેરેના વેપારનું મથક છે.

પૂવખાનદેશ જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—પાશ્ચિમ ખાનદેશની પૂર્વમાં આવેલો છે. જિલ્લાના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગ પર પર્વતો આવેલા છે. ઉત્તરના પર્વતો પર જંગલો ઘણાં છે, તેથી ત્યાં વસ્તી આછી છે. ઉનાળામાં ઉત્તરમાં તાપ ઘણો પડે છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ તરફ પર્વતો છે, પણ ત્યાં જંગલો નથી. આ જિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં થઈને તાપી નદી વહે છે, તેની ખીણનો ભાગ કાળી માટીનો હોઈ ફળદ્રુપ છે. જિલ્લાનો મુખ્ય પાક રૂ છે. ખેડાણ લાયક જમીનમાં લગભગ અડધા ભાગમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે. અળસી, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને કઢોળ પણ થાય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

જળગામ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સુરતથી જતી ટાપ્ટીવેલી રેલવે અને જી. આઈ. પી. રેલવેનું જંકશન છે. અહીંનો મુખ્ય વેપાર રૂ, તલ અને અળસી છે. શહેરમાં કપાસ લોઢવાનાં જીન, તથા રૂની ગાંસડીઓ બાંધવાનાં પ્રેસ છે.

ભુસાવળ—આ શહેર પણ જી. આઈ. પી. રેલવેનું જંકશન છે. અહીંથી જબલપુર થઈ અલાહાબાદ તેમજ નાગપુર થઈ કલકત્તા જવાય છે.

નાશક જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—આ જિલ્લો પાશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણમાં આવેલો છે. તેનો મધ્ય, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ પહાડી છે. દક્ષિણ સરહદ પર ગોદાવરી નદી આવેલી છે. પર્વતોને લીધે તેનો ઘણો ખરાબ

ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પૂર્વ તરફના ભાગમાં તાપ વધારે પડે છે, પરંતુ મધ્ય ભાગની હવા ઘણી સારી છે. અહીંનો મુખ્ય પાક બાજરી, રૂ, ઘઉં, તેલીબીયાં અને શેરડી છે. આ સિવાય દ્રાક્ષ, અંજીર, કેળાં અને જમરૂખ પણ થાય છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

નાશક—ગોદાવરી નદી પર આવેલું શહેર નાશકરોડ સ્ટેશનથી ચાર માઈલ દૂર છે. હિંદુલોકોનું આ પવિત્ર તીર્થ છે. ત્યાં બાર બાર વર્ષે મોટી જત્રા લરાય છે. રામચંદ્રજી વનવાસ નીકળ્યા ત્યારે અહીં પંચવટી બાંધી રહ્યા હતા. લક્ષ્મણજીએ આજ સ્થળે મુરપણબાનું નાક કાપ્યું હતું. શહેર અસલથી તાંબા પિત્તળનાં વાસણોનો માટે પ્રખ્યાત છે. નાશક દરીઆની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું હોવાથી અહીં હવા સારી છે.

ત્ર્યંબક—નાનું ગામ છે, પરંતુ ગોદાવરી નદીનું મૂળ હોવાથી તે ગોદાવરીની જત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે. ગામમાં કાળા પથ્થરનું બાંધેલું ત્ર્યંબકેશ્વર મહાદેવનું મોટું શિવાલય છે.

દેવલાલી—નાશકનું પ્રથમ સ્ટેશન છે. અહીંથી નાશક ચાર માઈલ દૂર છે. હવા ખાવાનું સ્થળ અને ત્યાં લશ્કરી કેમ્પ છે.

સિન્નર—શેરડી, પાન, કેળાં, અને ડાંગર થાય છે.

બાગલાણુ—જુના વખતનો કિલ્લો છે. ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજા કરણઘેલો હાર પામી અહીં આવી રહ્યો હતો.

અહમદનગર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—નાશક જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. નાશક જિલ્લાની માફક આ જિલ્લાની પણ પશ્ચિમ, મધ્ય અને દક્ષિણ સરહદ પર પર્વતો આવેલા છે; પરંતુ તે ઝાડી વિનાના છે. પશ્ચિમ તરફ પર્વતોને લીધે વરસાદ વધારે પડે છે. એકંદરે આ જિલ્લાની હવા સારી છે. પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલા સહ્યાદ્રિ પર્વતનું કળસુવાઈ નામનું ઉંચું શિખર આ જિલ્લામાં આવેલું છે. ઉત્તરમાં વહેનારી ગોદાવરી નદીને બીજી નાની નદીઓ મળે છે. દક્ષિણમાં આવેલી ભીમા તથા ઉત્તરની ગોદાવરીની બીજીમાં મુખ્ય પાક ઘઉં અને ચણા છે. આ જિલ્લામાં જીવારનો પાક વિશેષ થાય છે. આ સિવાય રૂ, બાજરી, પાન અને શેરડી પણ થાય છે. આ લાગમાં વસતા મરાઠા-કણબી-રંગે કાળા છે.

જાણવાલાયક સ્થળો.

અહમદનગર—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સીના નદી પર આવેલું છે. અહીં એક કિલ્લો છે. અકબરના સમયમાં અહીં ચાંદબીબી નામની બહાદુર સ્ત્રીએ લશ્કરની આગેવાની લઈ અકબરના છોકરા મુરાદને હઠાવ્યો હતો. લડાઈમાં પોતાના તરફનો દારૂગોળો ખૂટી ગયો ત્યારે સોના રૂપાનાં ઘરેણાં ગળાવી તેની ગોળીઓ ખનાવી તે છાડી હતી. અહીં મુસલમાનોના સમયની જોવાલાયક કેટલીક મસીદો છે.

પુના જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—અહમદનગર જિલ્લાની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લાના પશ્ચિમ

અને દક્ષિણ ભાગ તરફ સહ્યાદ્રિ પર્વતના કેટલાક ફાંટા આવેલા છે. તેમના ઉપર મરાઠા સમયના કેટલાક કિલ્લા અને દેવળો આવેલાં છે. આ જિલ્લામાં નાની નાની નદીઓ પુષ્કળ છે, અને તે બધી પૂર્વ તરફ વહી ભીમાને મળે છે. પશ્ચિમ તરફની હવા લેજવાળી અને જેમ જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ હવા સુકી છે. પુના શહેરની હવા સારી હોવાથી ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામાં પોતાનો મુકામ ત્યાં રાખે છે. આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક પહાડી પ્રદેશમાં ડાંગર અને બીજા ભાગમાં ઘઉં, ચણા, શેરડી, બાજરી, તેલી-બીઆં વગેરે થાય છે. આ જિલ્લામાં દ્રાક્ષ, અંજીર, નારંગી વગેરે લીલો મેવો પુષ્કળ થાય છે.

જાણવાલાયક સ્થળો.

પુના—મધ્ય વિભાગનું મુખ્ય શહેર મુળા અને મુઠા નદીઓના સંગમપર આવેલું છે. આ શહેર પેશ્વાઈ વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલમાં પણ મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામાં અહીં રહે છે. શહેરમાં કેળવણીને લગતી ઘણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ છે. પેશ્વાઈ સમયની જાહોજલાલી દર્શાવતાં કેટલાંક સ્થળો ખાસ જોવા જેવાં છે, તેમાં પર્વતી ડુંગર મુખ્ય છે.

ખડકી—પુનાથી ચાર માઈલ પર આવેલું છે. આ આખા ઇલાકાનું મુખ્ય લશ્કરી થાણું છે.

લોણાવલા—સહ્યાદ્રિ પર્વતના બોરઘાટ નામના પહાડી રસ્તા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. લોણાવલાની ટેકરીની તળેટીમાં પર્વત ઉપરથી પડતા પાણીને એકઠું કરી તેમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

કાર્તી—લોણાવલાથી થોડે દૂર બે હજાર વર્ષ ઉપર પર્વતમાંથી કોતરી કાઢેલી ખૌદ ગુફાઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

સતારા જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—પુના જિલ્લાની દક્ષિણે ભોર અને ફલટણનાં દેશી રાજ્યો છે, અને તેની દક્ષિણે સતારા જિલ્લો આવેલો છે. એનો ઉત્તર તથા પશ્ચિમનો ઘણો ભાગ પહાડી છે, અને મધ્ય ભાગ રસાળ પ્રદેશ છે. વાઘવ્યમાં આવેલું મહાબળેશ્વર નામનું સદ્યાદ્રિનું શિખર ૫૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. પશ્ચિમ તરફ પહાડોને લીધે વરસાદ ઘણો પડે છે, અને પહાડો પરનાં જંગલોમાં સુખડ, આંખા, ફળુસ અને વાંસ થાય છે. ડુંગરમાં ડાંગર પાકે છે, અને મધ્ય અને પૂર્વ ભાગમાં બાજરી, ગુવાર વગેરે થાય છે. શિવાજી મહારાજનું માવલા લશ્કર આ જિલ્લાના ડુંગરો પર વસનારા મરાઠાઓનું હતું.

બાણવા લાયકે સ્થળો.

સતારા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. પહેલાં અહીં શિવાજી મહારાજના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. પરંતુ છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું. અહીં સત્તર કિલ્લા, પુરજ અને દરવાજા હતા, તેથી તે સતારા કહેવાય છે.

મહાબળેશ્વર—સદ્યાદ્રિ પર્વત પર ૫૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અહીં મુખઈના ગવર્નર સાહેબ પોતાના રસાલા સાથે ઉનાળાની ઋતુમાં રહે છે. પુનાથી મહાબળેશ્વર જવાની પાકી સડક છે.

શોલાપુર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—સતારા જિલ્લાની પૂર્વમાં શોલાપુર જિલ્લો આવેલો છે. જિલ્લામાં પર્વત નહિ હોવાથી જમીન સપાટ છે. અહીંની હવા સારી છે, પરંતુ ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે. આ જિલ્લાની મુખ્ય નદી ભીમા છે. તેને ચંદ્રલાગા પણ કહે છે. મુખ્ય પાક જુવાર છે, તે ઉપરાંત ઘઉં, રૂ, બાજરી અને તેલીબીયાં પણ છે. જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. મુખ્ય રેલવે જી આઇ. પી. છે.

જાણવાલાયક સ્થળો.

શોલાપુર—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. મધ્ય વિભાગમાં પુના પહેલા નંબરનું અને આ બીજા નંબરનું શહેર છે. અહીં જૈન લોકોનાં દહેરાં જેવા જેવાં છે. અમદાવાદની માફક આ શહેર કાપડના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. શહેરની પાસે આવેલો કિલ્લો જેવા જેવો છે.

પંટરપુર—મધ્ય વિભાગમાં બલકે આખા દક્ષિણમાં મોટું જગ્યાનું ધામ ભીમા નદીપર આવેલું છે. અહીં કાળા પથ્થરનું બાંધેલું મોટું દહેરું છે, અને તેમાં અધારા ગભારામાં વિઠોબાની મૂર્તિ છે. વિઠોબાને ભેટીને દર્શન થઇ શકે છે. અહીં કાતકી, ચૈત્રી અને અષાઢી એકાદશી ઉપર મેળા ભરાય છે.

દેશી રાજ્યો.

ઉત્તર વિભાગની માફક મધ્ય વિભાગમાં એક પણ દેશી રાજ્ય વાઈસરોયની દેખરેખ હેઠળનું નથી, તેમજ તેમાં આવેલાં દેશીરાજ્યો એટલાં નાનાં છે, કે તેને માટે

જુદો પોલિટિકલ એજન્ટ પણ મૂકવામાં આવ્યો નથી. જે નાની નાની જાગીરા છે, તે પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ હેઠળ છે. મુખ્ય દેશી રાજ્યો નીચે પ્રમાણે છે.

મહેવાસી રાજ્યો—આ પ્રદેશ નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં આવેલો છે. આ મુલક પહાડો અને જંગલોથી ભરપુર છે, ત્યાં અનાર્થ જાત વસે છે, અને તેમનો મુખ્ય ધંધો જંગલમાંથી ઇમારતી લાકડાં, મધ અને લાખ લાવી વેચવાનો છે. આ મુલક પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ હેઠળ છે.

મુરગાણાનો મુલક—ડાંગની દક્ષિણે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે આવેલો પહાડી પ્રદેશ છે. આ મુલક હિંદુ રાજાઓને તાબે છે, અને તેની ઉપર નાશકના કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, નાગલી અને લાખ છે.

સતારા જાગીર—પ્રથમ સતારામાં શિવાજીના વંશના મરાઠા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તે સમયે તેમણે કેટલાક સરદારોને નાની નાની જાગીરા આપી હતી. સતારાનું રાજ્ય અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવવા છતાં તે જાગીરા જેમની તેમ છે, અને તે સતારાજાગીર નામે ઓળખાય છે. મુખ્ય ચાર જાગીરા નીચે પ્રમાણે છે.

ભોર—પુના જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું છે. ત્યાંના જાગીરદાર બ્રાહ્મણ છે, અને તે પંતસચિવ કહેવાય છે. આ મુલક પહાડી છે, અને તેનો મુખ્ય પાક ડાંગર, તલ અને નાગલી છે. આની ઉપર પુનાના કલેક્ટરની દેખરેખ છે.

આંધ્ર—સતારા અને શેલાપુર જિલ્લા વચ્ચે આવેલું છે. જાગીરદાર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના છે, અને તે પંત પ્રતિનિધિ કહેવાય છે. આના પોલિટિકલ એજન્ટ સતારાના કલેક્ટર છે.

ફલટણુ—સતારા જિલ્લાની ઉત્તરે છે. રાજા રજપુત જાતનો છે, અને તે નિંબાળકર કહેવાય છે. તેનો મુખ્ય પાક જુવાર, ચણા, તેલીબીયાં અને સાગનું લાકડું છે. ફલટણુમાં પથ્થરની મૂર્તિઓ સારી કોતરવામાં આવે છે. આ રાજ્ય પણ સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

અકલકોટ—આ જાગીર શેલાપુર જિલ્લાના અગ્નિ ખુણામાં આવેલી છે. રાજા ભોંસલે કુટુંબના છે. અહીંની હવા ઠંડી અને સારી છે. આ રાજ્ય શેલાપુરના કલેક્ટરની દેખરેખ હેઠળ છે.

દક્ષિણવિભાગ.

સીમા—મુંબઈ ઈલાકાની છેક દક્ષિણમાં આવેલા મુલકને દક્ષિણ વિભાગ કહે છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત આ વિભાગમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ આવેલો છે. તેથી આ વિભાગના કુદરતી રીતે બે ભાગ પડે છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેની સાંકડી પટા કોંકણના નામથી અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વનો ભાગ કર્ણાટકના નામથી ઓળખાય છે. કોંકણમાં મરાઠી અને કર્ણાટકમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. આ વિભાગમાંથી પશ્ચિમ તરફ જવાના ઘણા ઘાટ-રસ્તા છે. મુખ્ય રેલવે વેસ્ટ ઈન્ડિઆ પોર્ટુગીઝ રેલવે છે.

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગ કરતાં વિસ્તારમાં અમણો છે. ઉત્તર વિભાગ સપાટ અને નીચો પ્રદેશ છે. દક્ષિણ વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેમાં મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુંગરો નથી. ત્યાં મોટાં મેદાનો અને ખેડાણ લાયક જમીન છે. પશ્ચિમ તરફ આવેલા કોંકણના બે જિલ્લા પહાડી છે, તેથી ત્યાંની જમીન પથરવાળી છે. અહીં એક બાજુ પર્વત અને એક બાજુ અરબી સમુદ્ર આવેલો હોવાથી ઇલાકામાં સૌથી વધારે વરસાદ આ સ્થળે પડે છે. પૂર્વ તરફના જિલ્લાઓની હવા મધ્ય વિભાગને મળતી છે.

પહાડો અને નદીઓ—આ વિભાગમાં મુખ્ય સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો હોવાથી તેના બે ભાગ કરે છે. સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળનારી નદીઓના પ્રવાહ બે જાતના છે, કેટલીક પૂર્વ તરફ અને કેટલીક પશ્ચિમ તરફ વહે છે. પૂર્વ તરફ વહેનારી નદીઓમાં **લીમા** અને **કૃષ્ણા** એ બે મુખ્ય છે. તે સિવાય બીજાપુર જિલ્લામાં **ડોણ**, બેલગામ જિલ્લામાં **ઘટપ્રભા** અને **મલપ્રભા** અને ધારવાડ જિલ્લામાં **તુંગભદ્રા** છે. આ નદીઓ લાંબી અને પ્રવાહ ધીમા છે. પશ્ચિમ તરફ વહેનારી નદીઓનો માર્ગ ટુંકો હોવાથી તે નદીઓ નાની અને ધોધની માફક ઝડપથી વહેનારી છે. આ નદીઓ પૈકી **શિરાવતી** મુખ્ય છે. તે કાનડા જિલ્લામાં આવેલી છે. શિરાવતી નદીમાં આવેલો **ગેરસખાનો** ધોધ આખી દુનીઆમાં ઉંચામાં ઉંચો છે.

જંગલો—કોંકણમાં આવેલા કોલાબા જિલ્લાના જંગલમાં ઉંચી જાતનો સાગ અને સીસમ સારાં થાય છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લાનાં જંગલોમાં સીસમ, તમન, વાંસ અને ખેરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લામાં ઝેરી સાપ ઘણા થાય છે.

ખેતી અને ઉદ્યોગ—દક્ષિણ વિભાગમાં દરીઆ કિનારે આવેલા પ્રદેશમાં કાંઠાપર આવેલી જમીનમાં નાળિયેર અને સોપારી સારાં થાય છે. તે સિવાય પુષ્કળ વરસાદવાળા પ્રદેશમાં જમીન કાળી હોવાથી મુખ્ય પાક ડાંગર છે. પૂર્વ તરફ જિલ્લાઓમાં અનાજ, તેલીબીયાં, કપાસ અને મરચાં થાય છે. કાનડા જિલ્લામાં એલચી પાકે છે. આ વિભાગમાં કાથાનાં દોરડાં વણવાનો, સાદડી ગુંથવાનો, કાપડ વણવાનો અને તેલ કાઢવાના મુખ્ય ધંધા છે. રત્નાગિરિ જિલ્લાના પહાડી લોકો લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરી કરે છે.

વેપારના માર્ગ—પશ્ચિમ કાંઠે કોલાળા જિલ્લામાં મીઠું પકવવાનો અને દરીઆ કિનારાનાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનો ધંધો ચાલે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં અલીબાગ, રત્નાગિરિ, માલવણ, ખેંગુર્લા, કારવાડ, અને હોનાવર બંદરો છે. એમાં કારવાડ બંદર મુખ્ય છે. આ બંદરો મારકુતે અહીંનો માલ બહારગામ મોકલી આપવામાં આવે છે. પૂર્વ તરફનો વેપાર સધર્ન મરાઠા રેલવે મારકુતે ચાલે છે. આ રેલવેના બે ક્ષાંટા છે, તેમાંનો એક પુના સાથે અને બીજો શોલાપુર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ રેલવે મારકુતે અનાજ, તેલીબીયાં અને કપાસ પરદેશ જાય છે.

ખનીજો—આ વિભાગમાંથી કીમતી ખનીજો નીકળે છે. તેમાં ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું, રૂપું, તાંબું અને

લોખંડની કાચી ધાતુ નીકળે છે. પ્રથમ ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું પુષ્કળ નીકળતું હતું.

જિલ્લાઓ—૧ ખિન્નપુર, ૨ ખેલગામ, ૩ ધારવાડ, ૪ કાનડા, ૫ રતનાગિરિ, ૬ કોલાખા.

આમાંના પહેલા ચાર જિલ્લાઓ છેક દક્ષિણમાં અને છેલ્લા બે અરબી સમુદ્રના કિનારાપર આવેલા છે. આ વિલાગના કમિશનર ખેલગામમાં રહે છે.

ખિન્નપુર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—આ જિલ્લો મધ્ય વિલાગના શોલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે પૂર્વ તરફ આવેલો છે. તે સપાટ પ્રદેશ છે. તેની ઉત્તર સરહદ પર ભીમા અને મધ્યમાં ડોણ અને કૃષ્ણા નદીઓ વહે છે. મધ્ય ભાગની જમીન કાળી અને કૃષ્ણદ્રુપ હોવાથી ત્યાં કપાસનો પાક સારો થાય છે, ને ખીજા ભાગોમાં જુવાર, ખાજરી, ઘઉં અને તેલીબીયાં થાય છે. અહીં વરસાદ અનિયમિત છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. આ જિલ્લામાંથી સ્લેટના પથર અને લોખંડની કાચી ધાતુ નીકળે છે. આ જિલ્લાની મધ્યમાં ઉત્તર દક્ષિણ રેલવે આવેલી છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

ખિન્નપુર—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. પહેલાંના સમયમાં દક્ષિણમાં આ એક અગત્યનું શહેર હતું. એક વખત તે મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હોવાથી ત્યાં જોવા લાયક જુનાં મકાનો ઘણાં છે તેમાં સુલતાન મહમદની કબરપર ચણાવેલો રોજો ખાસ જોવા જેવો છે. રોજોનો ઘુમટ આખી

હુનીઆમાં મોટામાં મોટો છે. રાજના ધુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૭૫ ફુટ, બહારના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ, અને જડાઈ ૧૦ ફુટ છે. વળી ત્યાં ‘મલીકેમેદાન’ નામની ૨૮ ઈંચ વ્યાસની મોટી તોપ છે. પ્રાચીન મહેલમાં એક મોટું પુસ્તકાલય છે, તેમાં જુના વખતનાં ઘણાં ઉપયોગી પુસ્તકો છે. બિજાપુરમાં શેતરંજીઓ અને દેશી જોડા સારા બને છે.

તાલિકોટ—ઐતિહાસિક શહેર છે. અહીં દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ અને વિજયનગરના હિંદુ રાજાઓ વચ્ચે જખંડ યુદ્ધ થયું હતું.

બેલગામ જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—બિજાપુર જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મધ્ય વિભાગના સતારા જિલ્લાના અગ્નિકોણમાં આ જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લો દક્ષિણ વિભાગનાં દેશી રાજ્યો સાથે ત્રણ બાજુથી સેળસેળ થયેલો છે. નૈઋત્ય ખુણા તરફ સદ્યાદ્રિ પર્વત આવેલો છે. કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા નદીઓ આ જિલ્લામાં થઈને વહે છે. જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પુના તરફથી આવતી રેલવે ઉત્તર દક્ષિણ મધ્યમાં થઈને ચાલી જાય છે, અને લોંઠા જંકશનથી એક ફાંટો ગોવા તરફ જાય છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, કપાસ, ઘઉં, શેરડી, શણ, તમાકુ અને તેલીબીયાં છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

બેલગામ—(વેણુ=વાંસ+ગામ=ગામ) જિલ્લા અને વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં વાંસ પુષ્કળ થાય છે, તેથી

તેને વાંસનું ગામ કહેતા, અને તે ઉપરથી તે બેલગામ કહેવાય છે. આ શહેર ફરીઆનીસપાટીથી ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું હોવાથી ત્યાંની હવા સારી છે. અહીં લશ્કરની છાવણી છે. બેલગામમાં કાપડ વણવાની હાથની સાળો છે.

ગોકાક—ઘટપ્રભા નદીના કિનારા ઘર એક નાનું ગામ છે, પરંતુ ઘટપ્રભા નદીના પ્રસિદ્ધ ધોધને લીધે તે પ્રખ્યાત છે. આ ધોધમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી તે મારફતે કાપડની મિલ ચલાવવામાં આવે છે. ગામમાં કાગળ તથા લાકડાનાં સુંદર રમકડાં બને છે.

ધારવાડા જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—બિજાપુર જિલ્લાની દક્ષિણ, અને પૂર્વ તરફ મદ્રાસ ઇલાકાની લગોલગ આવેલો છે. મધ્ય ભાગની હવા ઘણી સારી છે. આ જિલ્લામાં પણ વરસાદ નિયમિત છે. આખા જિલ્લામાં ચારે દિશામાંથી આવતી રેલવેઓનું જોડાણ થએલું દેખાય છે. મુખ્ય નદી તુંગભદ્રા છે. આ જિલ્લામાં સોનું, રૂપું, તાંબું વગેરે નીકળે છે. અગાઉ અહીં લોઢું ગાળવામાં આવતું હશે, એમ કેટલાંક ચિહ્નો ઉપરથી જણાય છે. મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, કપાસ, શેરડી, મરચાં, ઘઉં અને ડાંગર છે.

જાણવા લાયકે સ્થળો.

ધારવાડ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને કપાસનું મોટું મથક છે. ધારારાવ નામના સરદારે અહીં એક કિલ્લો બંધાવેલો હોવાથી તે ધારવાડ કહેવાય છે. અહીં એક મહા વિદ્યાલય છે. અહીંના કેદખાનામાં નેતરની પુરશીઓ અને શેતરંજીઓ સારી થાય છે.

હુબલી—દક્ષિણ વિભાગમાં સૌથી મોટું શહેર છે. ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે. આ શહેર રેલવેનું જંકશન હોવાથી તે વેપારનું અગત્યનું સ્થાન છે. રેશમી કાપડ, તાંબા પિત્તળનાં વાસણ, અનાજ અને મીઠાનો વેપાર સારો થાય છે.

કાનડા જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—મુંબઈ ઈલાકાની છેક દક્ષિણમાં અને ધારવાડ જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ કિનારા પર આવેલો છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો છે. અહીં નાની નાની નદીઓ ઘણી છે, તેમાં શિરાવતી મુખ્ય છે. દરીઆ કિનારા તરફની જમીનનો કેટલોક ભાગ રેતાળ અને કેટલોક ખડકવાળો છે. દરીઆ કિનારા પર વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. અહીંની હવા ભેજવાળી પણ તંદુરસ્ત છે. પૂર્વ તરફ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, પણ તે ઉપરાંત એલચી, નાળિયેર, સોપારી, શેરડી, મરી વગેરે પણ થાય છે. પૂર્વ તરફ જુદી જુદી જાતનાં મેવા અને પાન પુષ્કળ થાય છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

કારવાડ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને મુંબઈ ઈલાકામાં ત્રીજા નંબરનું બંદર છે. અહીં ચોમાસામાં પણ વહાણો સહીસલામત રહી શકે તેવી ગોઠવણ છે. અહીં વિદાયતથી વેપાર કરવા આવેલી ઇસ્ટ ઈન્ડિઆ કંપનીની પ્રથમ કોઠી હતી, અને અહીંથી ખારીક મલમલ તથા ગરમ મસાલા પરદેશ ચઢતા હતા.

ગોકર્ણ—હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. અહીં શિવનું મોટું દહેજ છે, શિવજીએ રાવણને જે બાણ આપ્યું હતું તે આ દહેજમાં છે.

હોનાવર--મુંબઈ ઇલાકાતું સૌથી દક્ષિણતું બંદર છે. અહીંથી ગેરસરખાનો ઘોષ જોવા જવાય છે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન--પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે કૉંકણના પ્રદેશમાં દરીઆ કિનારા પર આવેલી એક સાંકડી પટ્ટી જેવો આ જિલ્લો છે. તેની પૂર્વ સરહદ પર સહ્યાદ્રિ પર્વત અને પશ્ચિમ સરહદ પર અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. આ જિલ્લામાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે. જિલ્લામાં કેટલીક નાની નાની નદીઓ છે. કેટલાક ભાગમાં જંગલો છે, ત્યાં ઝેરી સાપ હીંકામાં આવે છે. દરીઆ કિનારે નાળિયેર અને સોપારી સારાં થાય છે. આ જિલ્લામાં રેલવે બિલકુલ નથી. ધંધો રોજગાર બંદરો મારફતે આવે છે.

આ જિલ્લાના દાપોલી, ખેડ, સંગમેશ્વર અને રાજપુર ગામોમાં ઉનાપાણીના ઝરા છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

રત્નાગિરિ--જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. અહીં દરીઆમાંથી માછલાં પકડવાનું કામ ચાલે છે.

માલવણ--જિલ્લામાં સૌથી મોટું અને જાણીતું બંદર છે. આ બંદરના એક ટાપુ પર સિંહગઢ નામનો કિલ્લો બાંધેલો છે.

ખેંગુર્લા--અગત્યનું બંદર છે. અહીંથી બેલગામ જિલ્લાનો બધો માલ ચઢે છે. અહીં કાબુ પુષ્કળ થાય છે.

કેલાબા જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન--ઉત્તર વિભાગના થાણા જિલ્લાની દક્ષિણે અને રત્નાગિરિ જિલ્લાની ઉત્તરે દરીઆ કિનારા પર

આવેલો છે. આ જિલ્લો આપણા થાણા જિલ્લાને ઘણી રીતે મળતો આવે છે. બંને દરીઆ કિનારે આવેલા છે. બંનેની પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. બંનેનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. બંનેમાં વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. આ જિલ્લામાં પણ રત્નાગિરિની માફક માછલાં પકડવાનો, મીઠું પકવવાનો અને કાથાનાં દોરડાં બનાવવાનો ધંધો ચાલે છે.

બાણુવા લાયકે સ્થળો.

અલીબાગ—જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ અને બંદર છે. અહીં સરકારી વેધશાળા છે. અલી નામના મુસલમાને અહીં ઘણા કુવા બંધાવી આખ્યા હતા, તેથી તેનું નામ અલીબાગ પડ્યું છે.

માથેરાન—સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અહીં સુધી એક નાના માપની ગાડી જાય છે. તેથી ઉનાળામાં ઘણા લોકો ત્યાં હવા ખાવા જાય છે.

દેશી રાજ્યો.

કોલ્હાપુર.

રત્નાગિરિ અને બેલગામજિલ્લાની વચ્ચે આવેલું કોલ્હાપુરનું દેશી રાજ્ય મોટામાં મોટું છે.

મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મહાન શિવાજીના મરણ પછી તેના રાજ્યની બે શાખાઓ હતી. મોટો કુંવર સતારામાં અને નાનો કુંવર કોલ્હાપુરમાં અમલ ચલાવતા હતા. આજે પણ કોલ્હાપુરના મહારાજા શિવાજીના નાના કુંવરના વંશમાં ઉતરી આવેલા છે. આ રાજ્યની પશ્ચિમ તરફ સહ્યાદ્રિ પર્વત અને તેની ઉપર ઘાડાં જંગલો આવેલાં છે. આ

જંગલોમાં સાગ સારો થાય છે. પૂર્વ તરફનો મુલક વધારે ક્ષાદ્રુપ છે. આ રાજ્યમાં શેરડીમાંથી ગોળ બનાવી તેના રવા બાંધી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, રૂ, શેરડી, તેલીબીયાં, તમાકુ, અને મરચાં છે. ઊન અને સુતરનું બહુ કાપડ અને માટીનાં વાસણ અહીં સારાં બને છે. આ રાજ્યમાં થઈને સધર્ન મરાઠા રેલવે જાય છે, તેમાંથી કોલ્હાપુર સુધી રાજ્યની રેલવે છે.

કોલ્હાપુર—રાજધાનીનું શહેર છે. રાજ્યે પોતાના રાજ્યમાં કેટલાક સુધારા દાખલ કર્યા છે રાજને મદદ કરવા ગવર્નર તરફથી રેસિડેન્ટ અહીં રહે છે.

દક્ષિણમરાઠાજગીર.

મધ્ય વિભાગની માફક આ વિભાગમાં પણ મરેઠી રાજ્યોએ પોતાના સરદારોને આપેલી જગીરો છે, અને હાલમાં તે જગીરો તેમના વંશજોના તાબામાં છે. આ જગીરો ‘દક્ષિણ મરાઠા જગીર’ ના નામથી ઓળખાય છે. તેમાંની છ જગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણ રાજ્યકર્તાના તાબામાં છે.

સાંગલી, મીરજ-વડીશાખા, અને નાનીશાખા-કુરેંદવાડ-વડીશાખા અને નાનીશાખા-અને જમખિંડી.

આમાંની પહેલી પાંચ કોલ્હાપુરની ઈશાનમાં અને છેલ્લી બેલગામ જિલ્લાની પૂર્વે આવેલી છે. આ જગીરોમાં સાંગલી મોટી છે, અને ત્યાં શેરડીનો પાક વધુ હોવાથી ગોળ સારો થાય છે. મીરજમાં સારંગી, તાંબુરા વગેરે વાજત્રો સારાં બને છે. આ રાજ્યો પર દેખરેખ રાખવાનું કામ કોલ્હાપુરના રેસિડેન્ટનું છે.

આ સિવાય રામદુર્ગની જાગીર નાની છે, અને બેલગામની પૂર્વમાં આવેલી છે. ત્યાંના રાજા ભાવે વંશના પ્રાદ્યુષ છે. મુધોળની જાગીર ભોંસલે વંશના મરાઠા રાજકર્તાના તાબામાં છે.

બીજાં રાજ્યો.

જત અને ડફલાપુર—બેલગામની ઉત્તરે આ બે જાગીરો આવેલી છે. પહેલાં ડફલાપુરની જાગીર જુદી ગણાતી હતી, પણ હાલમાં તેને જત સાથે જોડી દેવામાં આવી છે. આ જાગીરોના સરદાર મરાઠા છે. અહીં સુરોખાર અને લોહું જડે છે. આની ઉપર બેલગામના કલેક્ટરની દેખરેખ છે.

સાવનુર—મુસલમાની રાજ્ય છે, અને તે ધારવાડ જિલ્લામાં આવેલું છે. અહીંના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડ જિલ્લાના કલેક્ટર છે.

સાવંતવાડી—રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પોર્ટુગીઝના ગોવા રાજ્યની ઉત્તરે આવેલું છે. આ રાજ્ય ભોંસલે કુળના મરાઠા સરદારના હાથમાં છે. આ રાજ્યની પૂર્વમાં સહ્યાદ્રિ પર્વત આવેલો છે. તેની ઉપરનાં જંગલોમાં સીસમ, ખેર, અને સાગનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ પ્રદેશ ઘણો સુંદર હોવાથી તે વાડી નામથી પણ ઓળખાય છે.

જંજીરા—અરબીભાષામાં જંજીરાનો અર્થ ટાપુ થાય છે. કોલાબા જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ હેઠળનું આ રાજ્ય કોલાબા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ કિનારા પર આવેલું છે. રાજા સીધી જાતના મુસલમાન છે. કાઠિઆવાડમાં આવેલું બક્ષરાબાદ આ રાજ્યના સીધીવંશનું છે. જંજીરાની રાજધાની પુરૂદ છે, અને તેની સામેનો બેટ જંજીરા કહેવાય છે.

સ્વતંત્ર મુલક.

આપણે ઉત્તર વિભાગમાં પોર્ટુગીઝ લોકોનાં સંસ્થાન દીવ અને દમણની હકીકત શીખી ગયા. પોર્ટુગીઝ લોકોનું ત્રીજું સંસ્થાન ગોવા છે અને તે દક્ષિણવિભાગમાં દરીઆ કિનારે બેલગામ જિલ્લાની પશ્ચિમે અને કાનડા જિલ્લાની ઉત્તરે આવેલું છે. નકશામાં આ સંસ્થાનોની હદ લીલા રંગથી બતાવવામાં આવી છે. ગોવામાં પોર્ટુગીઝ ગવર્નર જનરલ રહે છે. તેના રાજ્યમાં પોતાની સ્વતંત્ર રેલવે છે અને તે પોર્ટુગીઝ રેલવે કહેવાય છે. રાજધાનીનું શહેર ગોવા છે. દરિઆ કિનારે ગોવા બંદર છે. આપણામાં કહેવત છે કે “દીવ દમણ ને ગોવા, પોર્ટુગીઝને જોવા.”

સિંધવિભાગ.

સીમા—તમે મુંબઈ ઇલાકાના નકશા તરફ જોશો, તો જણાશે કે સૌથી ઉત્તરમાં જે મુલક આવેલો છે તે સિંધ વિભાગ છે. તેની ઉત્તરે બલુચિસ્તાન ને પંજાબ, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને કચ્છનું રણ, પૂર્વે રજપુતાનાનું મોટું રણ અને પશ્ચિમે બલુચિસ્તાન આવેલાં છે.

સિંધ દેશ અત્યાર સુધી તમે શીખી ગયેલા બીજા દેશો કરતાં દરેક બાબતમાં જુદો પડે છે. ત્યાંની કુદરતી રચના, લોકોની ભાષા, તેમનો પહેરવેશ અને રીતરિવાજ વગેરે જુદા પ્રકારનાં છે.

આ દેશની પશ્ચિમે હાદ્દા પર્વત આવેલો છે. તેથી તે ભાગ ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. ત્યાં ઘાસ ચારો પુષ્કળ થાય છે

તેથી ભરવાડ લોકો ત્યાં થેટાં ચરાવે છે. પૂર્વ તરફ મોટું રેતીનું મેદાન છે. દક્ષિણ ભાગ નીચો અને ખારવાળો છે, તેથી ત્યાંની હવા રોગિષ્ટ છે. સિંધુ નદીની આસપાસની જમીન નદીનો કાંપ ઠરવાથી ફળદ્રુપ બનેલી છે, અને ત્યાં ખેતી સારી થાય છે.

નદી—સિંધ વિભાગમાં મોટામાં મોટી નદી સિંધુ છે. તે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા હિમાલય પર્વતના કૈલાસ શિખરની નજીકમાંથી નીકળી કાશ્મીર અને પંજાબમાં થઈ સિંધમાં દાખલ થાય છે.

સિંધુ નદી અરબી સમુદ્રને મળવા જાય છે, ત્યારે તેના ઘણા કાંટા પડી જાય છે અને ત્યાં પુષ્કળ કાંપ ઠરી જાય છે. આવા મુખ આગળના બે કાંટાની વચ્ચેના ત્રિકોણાકાર પ્રદેશને ડેલ્ટા કહે છે. સિંધુ નદીના આવા ડેલ્ટાનો વિસ્તાર ખેડા જિલ્લાથી બમણો મોટો છે ! ડેલ્ટાની જમીન ખેતીને માટે ઘણી સારી છે.

સિંધમાં ફક્ત નીચેની સરહદ પર થોડા ભાગમાં અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. બાકીના દક્ષિણ અને પૂર્વમાં રણ આવેલું હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઘણોજ થોડો પડે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં પણ ત્યાં વગર છત્રીએ ફરી શકાય છે. અહીં ઉનાળામાં રેતી ઘણી તપે છે, તેથી તાપ પુષ્કળ લાગે છે. શિયાળામાં ઠંડી પણ વધારે લાગે છે. તેવીજ રીતે દહાડે અને રાત્રે પણ હવામાં પુષ્કળ ફેરફાર માલમ પડે છે. કેટલીક વખતે રેતીના વાટોળીઆ એવા થાય છે કે જ્યાં મેદાન હોય ત્યાં રેતીનો મોટો ટેકરો થઈ જાય છે. જેકોબાબાદમાં સૌથી વધારે ગરમી પડે છે.

વનસ્પતિ—સિંધ વિલાગમાં બીજા વિલાગો જેવાં ઇમારતી લાકડાં જંગલોમાં થતાં નથી. ત્યાં સૌથી વધારે ઝાડ બાવળનાં દીઠામાં આવે છે. બાવળનાં બીજાં ઢારને ખવડાવવામાં, એની છાલ ચામડું કમાવવામાં, એનાં પાંદડાં ઊંટ અને બકરાંને ખાવામાં તથા લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતો મેવો—ખારેક, કેળાં, કેરી, નારંગી, દાડમ, અંજીર, શેતુર, તડબુચ—વગેરે પુષ્કળ થાય છે.

આ વિલાગનો મુખ્ય પાક ડાંગર, ઘઉં, કપાસ, જીવાર, બાજરી અને તેલીબીજાં છે. મિસર અથવા ઇજીપ્ત નામના દેશમાંથી કપાસનાં બી મંગાવો તે કપાસ અહીં વાવવામાં આવે છે, તેને ઇજિપ્શીઅન કપાસ કહે છે. તે સિંધમાં સારો થાય છે. આ દેશ સુંદર શેતરંજીઓ, માટીનાં વાસણ તથા ચામડાની વસ્તુઓ માટે પ્રખ્યાત છે. વેપારનું મુખ્ય મથક કરાંચી છે. સિંધુ નદીમાં આગબોટો આવતી હોવાથી આ બંદર મારફતે ઘઉં, ચોખા, ઊન, ચામડાં વગેરે પરદેશ મોકલાય છે.

વસ્તી—સિંધ દેશ ઉત્તર વિલાગ કરતાં સાડા ત્રણ ઘણો મોટો છે. છતાં વસ્તી આપણા વિલાગ કરતાં પણ કંઈક ઓછી ૩૩ લાખ છે. સિંધી લોકો શરીરે કદાવર અને મજબુત છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ મુસલમાનો છે, અને બાકીનો પા ભાગ હિંદુઓ છે. હિંદુ અને મુસલમાનોનો પહેરવેશ સરખો હોવાથી ઓળખવા મુશ્કેલ પડે છે. આ વિલાગની સિંધી અને બલુચી બે મુખ્ય ભાષાઓ છે.

અમદાવાદથી સિંધમાં જવાની સીધી લાઇન એક પણ નથી. અહીંથી ત્યાં જવા માટે પ્રથમ રજપુતાનાના મારવાડ જંકશન થઈ ત્યાંથી આગળ જવાય છે.

ઇતિહાસ—સિંધમાં પ્રથમ હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય હતું મુસલમાનો આ દેશપર ચઢી આવ્યા ત્યારે સૌથી પ્રથમ ચઢાઈ ઇ. સ. ૭૧૨ માં સિંધ ઉપર થઈ હતી. ત્યારબાદ વધુ ચઢાઈઓ ખખરઘાટને રસ્તે સિંધ ઉપર થતાં ત્યાં તેમની વસ્તી વધવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૪૨ માં તે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું.

સિંધ બીજા વિભાગો કરતાં સુધારામાં પાછળ છે, તેથી ત્યાંના કમિશનરને બીજા વિભાગોના કમિશનર કરતાં કંઈક વધુ સત્તાઓ આપેલી છે. ગવર્નરને પૂછ્યા સિવાય એ કેટલીક બાબતોમાં પોતાની મરજી મુજબ વર્તી શકે છે. સિંધના સાત જિલ્લાઓ પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાંના સિંધની ઉપલી સરહદના મુલકનો ઉપરી કલેક્ટર નહિ પણ ડાયુટી કમિશનર કહેવાય છે, અને તેને બીજા જિલ્લાઓની માફક સામાન્ય નિયમો લાગુ પડતા નથી. સિંધના વિભાગી કમિશનરને રહેવાનું સ્થાન કરાંચી છે.

જિલ્લાઓ—૧ કરાંચી, ૨ હૈદરાબાદ, ૩ થરપાકર, ૪ સફર, ૫ લારખાના, ૬ નવાબશાહ, ૭ સિંધની ઉપલી સરહદનો મુલક.

કરાંચી જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—સિંધની પશ્ચિમે દરીઆ કિનારા પર આવેલો સિંધુ નદીના મુખવાળો ભાગ કરાંચી જિલ્લો છે. આ જિલ્લાની પશ્ચિમનો ભાગ વેરાન અને પહાડને

લીધે ખરખચડો છે, તેથી ત્યાં વસ્તી આછી છે. નદીના મુખ આગળનો મુલક નીચો અને લેજવાળી હવાવાળો છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

કરાંચી—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને સિંધ વિભાગની રાજધાનીનું શહેર છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં પહેલા નંબરનું બંદર મુંબાઇ છે, અને બીજા નંબરનું બંદર કરાંચી છે. આ બંદરેથી સિંધ, પંજાબ અને ઉત્તર હિંદના બીજા ભાગોની આયાત અને નિકાશ આ બંદરેથી થાય છે. વર્ષે દહાડે રૂપીઆ ૩૦ કરોડનો વેપાર આ બંદર મારફતે ચાલે છે ! આ બંદરેથી ઘઉં, અનાજ અને તેલીબીયાં પરદેશ ચઢે છે.

ઠઠા—ગુજરાતનો મુસલમાન રાજા અહીંના રાજાની છોકરી બીબી મુગલી સાથે પરણ્યો હતો, અને તેનાથી તેને મહમદ નામનો પુત્ર થયો હતો, જે મહમદ બેગડાને નામે પ્રખ્યાત છે.

હેદ્રાબાદ જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—કરાંચી જિલ્લાની પૂર્વમાં આ જિલ્લો આવેલો છે. સિંધ વિભાગમાં આ જિલ્લો સૌથી વધારે અગત્યનો છે. સિંધની તમામ રેલવેઓ હેદ્રાબાદ સાથે જોડાયેલી છે. આ જિલ્લાની જમીન સપાટ છે. નહેરોની સગવડ ઘણી સારી છે. હેદ્રાબાદ જિલ્લામાં સુંદર શેતરંજીઓ, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાની વસ્તુઓ તથા સોના રૂપા ઉપરનું કોતરણી કામ ઘણાં સરસ થાય છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

હેદ્રાબાદ—સિંધુ નદીના પૂર્વ કિનારા પર ત્રણ માઇલ છેટે આવેલું છે. સિંધના મુસલમાની સમયમાં તે

રાજધાનીનું શહેર હતું. રેલવેનું જંકશન હોવાથી તે વેપારનું અગત્યનું સ્થાન છે. અહીં રૂપાની કારીગરીની ચીજો તથા લાખનું કામ સારું થાય છે.

થરપારકર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—હૈદરાબાદ જિલ્લાની પૂર્વમાં થર અને પારકર જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લાનો પૂર્વ અને મધ્યનો ભાગ રણનો ભાગ હોવાથી વસ્તી ઓછી છે. આ સ્થળમાં જોતજોતામાં રેતીના મોટા ડુંગર થઇ જાય છે. અહીં ઊનની ધાખળીઓ, શેતરંજીઓ અને ચામડાની જાણસો સારી બને છે.

જાણવા લાયક સ્થળો.

મીરપુરખાસ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે.

ઉમરકોટ—દિલ્હીના મહાન અકબર પાદશાહનો અહીં ઈ. સ. ૧૫૪૨ માં જન્મ થયો હતો.

સક્કર જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—થરપારકર જિલ્લાની ઉત્તરે ખેર પુરનું દેશી રાજ્ય છે, અને તેની ઉત્તરે આવેલો જિલ્લો હાલમાં સક્કર જિલ્લો કહેવાય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ સુધી આ શિકારપુર જિલ્લો ગણાતો હતો, પણ ત્યારથી આમાંથી સાત તાલુકા અને કરાંચી જિલ્લામાંથી ૩ તાલુકા લઈ નવો લારખાના જિલ્લો પાડવામાં આવ્યો અને બાકીના ભાગને સક્કર નામ આપવામાં આવ્યું. આ જિલ્લાના સક્કર આગળ સિંધુ નદીનો મોટો બંધ બાંધવાને લીધે એની અગત્ય વધી છે.

જાણવાલાયક સ્થળો.

સક્કર—સિંધુ નદીના પૂર્વ કિનારા પર વેપારનું

અગત્યનું શહેર છે. નદીની સામે કિનારે રોહરી છે. સક્કરથી રોહરી સુધી નદી ઉપર પૂલ બાંધેલો છે. સક્કર અને રોહરી વચ્ચે નદીના પટમાં બક્કર નામનો ટાપુ છે.

શિકારપુર—અસલ શિકારપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર હતું. એ ગામઠી કાપડ અને શેતરંજીને માટે પ્રખ્યાત હોઈ વેપારનું સાડું મથક છે.

દારખાના જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—સક્કર જિલ્લાની પશ્ચિમે આવેલો છે. આ જિલ્લાની ખેતીનો આધાર સિંધુનદીની નહેરો ઉપર છે. અહીં ડાંગર, ઘઉં, જુવાર, રૂ, સરસવ અને તમાકુ મુખ્ય પાક તરીકે સારાં થાય છે.

જાણુવા લાયક સ્થળો.

દારખાના—આપણા ઉત્તર વિભાગના સુરત શહેર જેવા અહીંના લોકો સહેલાણીઓ છે. અહીં બાગબગીચા પુષ્કળ છે. શહેર ગરમ અને સુતરાઉ કાપડ તથા પિત્તળનાં વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે.

સેવાન—ગ્રીસ દેશના રાજા સિંકદરના સમયનો જુનો કિલ્લો છે.

નવાબશાહ જિલ્લો.

સામાન્ય વર્ણન—આ જિલ્લો દારખાના જિલ્લાની પૂર્વમાં અને ખેરપુરના દેશી રાજ્યની પશ્ચિમમાં આવેલો છે. ઇ સ. ૧૯૧૨ માં આ નવો જિલ્લો પાડવામાં આવ્યો છે. આ જિલ્લાની પશ્ચિમ દિશામાં સિંધુ નદી આવેલી હોવાથી પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમ ભાગ વધારે ક્ષુદ્રપ છે. આ જિલ્લાના મધ્ય ભાગમાં થઈને રેલવે જાય છે, તે દ્વારા ઉત્તરમાં પેશાવર સુધી અને દક્ષિણમાં કરાંચી સુધી જઈ શકાય છે.

ભાણુવા લાયક સ્થળો.

નવાખશાહ—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે.

શાહદાદપુર—રેલવે નજીક આવવાથી વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

સિંધની ઉપલી સરહદનો મુલક.

સામાન્ય વર્ણન—આ જિલ્લાના નામ ઉપરથી તે કયાં આવેલો હશે, તેનું સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. જિલ્લો સિંધને મથાળે અને મુંબઈ ઇલાકામાં ફાળવ થવાનું ઉત્તરનું નાકું છે. આ જિલ્લાની રેતાળ જમીનમાં તાપ પુષ્કળ પડે છે. ઉનાળામાં સૌથી વધારે ગરમી અહીં પડે છે. અહીં તડખુચ અને ખડખુચ ઘણાં થાય છે.

ભાણુવાલાયક સ્થળો.

જેકબાબાદ—અસલ આ સ્થળે ખાનધર નામનું શહેર હતું, પણ પાછળથી જેકબ નામના સાહેબના નામ ઉપરથી તે જેકબાબાદ કહેવાય છે. આ શહેર મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી ઉત્તરમાં આવેલું છે. અહીં લશ્કરી થાણું છે. ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે.

દેશીરાજ્ય.

ખૈરપુર—સિંધમાં આ એક જ મુસલમાની દેશી રાજ્ય છે, અને તે સમ્રટ જિલ્લાની દક્ષિણમાં આવેલું છે. આ રાજ્ય ઉપર સમ્રટ જિલ્લાના કલેક્ટર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકેની દેખરેખ રાખે છે. આ રાજ્યની ઘણીખરી જમીનમાં રેતીના ડુંગરોજ દેખાય છે, તેથી વસ્તી ઘણી આછી છે. અહીં હાથીદાંતનું કામ, તરવાર, લાખનાં રમકડાં અને શેતરંજીઓ સારી થાય છે. મુખ્ય પેદાશ તરીકે સુરેખાર, ઘી, તમાકુ, ગળી, ઊન, તેલીબીયાં અને અનાજ છે.

ખૈરપુર—આ રાજ્યની રાજધાનીનું નગર છે.

હિંદુસ્તાન

છોકરાઓ, આપણા દેશનું નામ હિંદુસ્તાન છે. તમે મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળ શીખી ગયા. હિંદુસ્તાન દેશમાં મુંબઈ ઇલાકા જેવા બીજા ઘણા ઇલાકા તથા દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. આ બધાનો સમાવેશ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. જે દેશમાં આપણે રહેતા હોઈએ તે દેશની સંપૂર્ણ હકીકત આપણે જાણવી જોઈએ.

હિંદુસ્તાન દુનીઆમાં એક સારામાં સારો દેશ છે. મનુષ્યને આ જીવન નિભાવવાને માટે મુખ્ય બે વસ્તુની જરૂર છે. ખોરાક અને પોષાક. આપણા દેશમાં દરેક જાતનાં અનાજ, દરેક જાતની વનસ્પતિ, દરેક જાતનાં ફળ ફૂલ તથા ઉંચી જાતનો કપાસ, રૂ અને રેશમ થાય છે.

એક વખત એવો હતો કે દુનીઆમાં ઉંચામાં ઉંચી જાતનું કાપડ અહીં બનતું હતું, અને તે દુનીઆના દરેક દેશમાં જતું હતું. વિદ્યાકળામાં પણ આપણો દેશ ઘણો આગળ હતો. હાલની નવી શોધો જોઈ આપણે નવાઈ પામીએ છીએ, પરંતુ આપણા પ્રાચીન પુસ્તકલંકારો તપાસતાં આ સર્વ હકીકત મળી આવે છે.

હિંદુ, ખૈાદ, જૈન જેવા મોટા ધર્મોની ઉત્પત્તિ પણ આ દેશમાં જ થયેલી છે. હિંદુઓના મોટામાં મોટા ધર્મ

પુસ્તક વેદને અત્યારે હુનીઆના ઘણા લોકો પ્રાચીન પુસ્તક તરીકે અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તરીકે સ્વીકારે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિમાલય જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ પર્વતો આવેલા છે. સિંધુ, ગંગા, અને જમના જેવી પવિત્ર નદીઓ આ દેશમાં વહે છે. ગૌતમ, રામ, કૃષ્ણ, ભીમ જેવા ધર્માત્માઓ અને હરિશ્ચંદ્ર, વિક્રમ અને અકબર જેવા મહાન રાજાઓ, અને સીતા, અને અહલ્યા જેવી સતી સ્ત્રીઓ આ દેશમાં થઈ ગયેલી છે. કાશ્મીર જેવા સ્વર્ગના બગીચા સમ દીસતા રમ્ય પ્રદેશો, તાજમહાલ, હીવાનેઆમ અને હીવાનેખાસ જેવાં જોવાલાયક સુંદર સ્થળો આ દેશમાં આવેલાં છે. દુકામાં હુનીઆમાંની ઘરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓની સગવડ આ દેશને પ્રભુએ આપેલી છે.

આપણે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઈએ, કે આવા સુંદર દેશમાં આપણો જન્મ થયેલો છે. એ દેશની ચદતી શી રીતે થાય તેનો અહોનિશ આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને આપણે તેની તન મન ધનથી બનતી સેવા કરવા સદા તત્પર રહેવું જોઈએ.

અસલ આર્યજાત મધ્ય એશિયામાં રહેતી હતી. ત્યાં વસ્તી એટલી બધી વધી ગઈ કે ત્યાં તેમનો સમાવેશ થઈ શક્યો નહિ, તેથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ અને બીજી આ દેશ તરફ આવી. રસ્તામાં આવતાં સિંધુનદીના કિનારા પર તેમણે પોતાનો મુકામ કર્યો, તેથી સિંધુ નદીના નામ ઉપરથી તેઓ હિંદુઓ કહેવાયા અને તેમના રહેઠાણનું નામ હિંદુસ્તાન પડ્યું. હાલમાં હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓ ઉપરાંત મુસલમાનો, પારસી. ખ્રિસ્તી, ચાહુદી વગેરે અનેક જાતો વસે છે.

સીમા—હિંદુસ્તાન એક ત્રિકોણાકાર દ્વીપદ્વિપ છે. તેની ઉત્તરે હિમાલય, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ પર્વતો આવેલા છે. પશ્ચિમે સુલેમાન અને હાલા પર્વત અને અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર તથા પૂર્વે બંગાળી ઉપસાગર તથા હિંદીચીન આવેલાં છે. આ પ્રમાણે કુદરતી રીતે હિંદુસ્તાનનું ચોમેરથી રક્ષણ થએલું છે.

વિસ્તાર—હિંદુસ્તાન દેશ આપણા મુખ્ય ઇલાકાથી દશગણો અને આપણા ઉત્તર વિભાગથી ૬૦ ગણો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૮ લાખ ચોરસમાઈલ છે. છેક ઉત્તરમાં આવેલા કાશ્મીરથી દક્ષિણમાં આવેલી કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી તેની લંબાઈ ૨૦૦૦ માઈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૫૦૦ માઈલ છે.

પર્વતો—

હિમાલય—(હિમ=ખરફ+આલય=સ્થાન) આખી દુનીઆમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત કાશ્મીરથી આસામ સુધી ઉત્તરે આવેલો છે. તેની લંબાઈ ૧૫૦૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૧૮૦ થી ૨૨૦ માઈલ સુધી છે. એનું સૌથી ઉંચું શિખર ગૌરીશંકર અથવા એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે. તે સિવાય ધવલગિરિ, કાંચનગંગા અને કૈલાસ શિખરો પણ છે. હિમાલય પર્વતને લીધે ઉત્તરમાંથી કોઈપણ દુશ્મન આ દેશપર ચઢી આવતો નથી, તેમજ તેને લીધે ઉત્તર હિંદમાં વરસાદ ઘણો સારો થાય છે. હિમાલય પર્વત ઉપર આખી દુનીઆની વનસ્પતિ તેમજ જનાવરો દીકામાં આવે છે.

કારાકોરમ અને હિંદુકુશ એ હિમાલયના કાંટાઓ છે. સુલેમાન અને હાલા આ બે પર્વતો પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલા છે. આ બે પર્વતો હિંદુસ્તાનને બલુચિસ્તાન

તથા અફઘાનિસ્તાનથી જુદા પાડે છે. સરહદપર આવેલા ખૈબરઘાટ અને બોલનઘાટ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાના માર્ગો છે. શિવાલિક હિમાલયની દક્ષિણમાં અંગા અને બિઆસ નદીઓની વચ્ચે આવેલો નીચો પર્વત છે. તેમાંથી અસલનાં પ્રાણિઓનાં હાડકાં મળી આવે છે. વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા મધ્યમાં આવેલા છે. પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટ વિંધ્યાચળની દક્ષિણે ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. આ બે પર્વતોના જોડાણ આગળ નીલગિરિ નામનો પહાડ છે. પતકોઈ પ્રદેશમાં આવેલો છે.

નદીઓ—હિમાલય પર્વતમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાંની ગંગા, જમુના, સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા મુખ્ય છે.

ગંગા—હિમાલયના ગંગોત્રી શિખરમાંથી નીકળી અંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. તેની લંબાઈ ૧૫૦૦ માઈલ છે. હિંદુલોકો આ નદીને ઘણી પવિત્ર માને છે. તેના ઉપર ઘણાં જાત્રાનાં ઠેકાણાં આવેલાં છે, તેમાં કાશી મુખ્ય છે. જમના નદી ગંગાને મળે છે. આ બંને નદીઓમાંથી નહેરો મારફતે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ખેતરને માટે પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે.

બ્રહ્મપુત્રા—આ પણ હિમાલયમાંથી નીકળી તિબેટ તરફ વહી અંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. તેની લંબાઈ ૧૮૦૦ માઈલ છે. દરીઆ આગળ ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્રાના બનેલા ડેલ્ટાને સુંદરવન કહે છે.

નર્મદા અને **તાપી** મધ્ય હિંદુસ્તાનની મુખ્ય નદીઓ છે, જેની હકીકત તમે શીખી ગયા છો.

મહા, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, અને તુંગભદ્રા

એ દક્ષિણની મુખ્ય નદીઓ છે. ઇશિવતી અને સાલવીન-
બ્રહ્મદેશની નદીઓ છે.

સરોવરો—કાશ્મીરમાં ખુલ્લર સરોવર છે. રજપુત-
સ્તાનમાં આવેલું સાંખર સરોવર ખારા પાણીનું હોવાથી
તેમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના
મુખ વચ્ચે કોલર તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં ચિલ્કા અને
પુલીકટ ખારાપાણીનાં સરોવરો છે.

કિનારો—હિંદુસ્તાનનો કિનારો જોઈએ તેવો ખાંચા
ખુચીવાળો નથી. બીજા કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારો સારો
છે જેની હકીકત તમે શીખી ગયા છો. પૂર્વ કિનારે બંગા-
ળાનો ઉપસાગર છે. પૂર્વ કિનારાનો દક્ષિણનો ભાગ કોરો
મંડળ અને પશ્ચિમનો દક્ષિણનો ભાગ મલબાર કિનારો
કહેવાય છે.

દક્ષિણમાં આવેલી પાકની સામુદ્રધુનિ હિંદુસ્તાનને
લંકાથી જુદું પાડે છે. કન્યાકુમારી ભૂશિર જે છેક દક્ષિ-
ણની હદ પર આવેલી છે ત્યાં રામનો સેતુ આવેલો છે.

આબોહવા—હિંદુસ્તાન એક વિશાળ પ્રદેશ છે. તેમાં
હિમાલય જેવા ઉંચા પર્વતો આવેલા હોવાથી દરેક જાતની
હવા અહીં જોવામાં આવે છે. ડુંગરો, પર્વતો અને ઉચ્ચ
પ્રદેશની હવા થંડી હોવાથી ઉનાળામાં લોકો ત્યાં જઈ
વસે છે. હિમાલયની ઉપરના ભાગમાં હંમેશાં બરફ પડ્યો
રહે છે તેથી ત્યાંની હવા ઘણી ઠંડી છે. સિંધ, રજપુતાના
અને પંજાબમાં વરસાદ ઓછો છે. આસામ તરફ લેજવાળી
હવાને લીધે વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. આસામમાં આવેલા
ચેરાપુંજીમાં દુનીઆમાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે.

વનસ્પતિ—પાછળ કહ્યું તેમ હિંદુસ્તાનમાં દરેક

જાતનાં હવાપાણી હોવાથી વિધવિધ જાતની વનસ્પતિ દીઠામાં આવે છે. સાગ દક્ષિણ અને બ્રહ્મદેશમાં થાય છે. દરીઆ કિનારે નાળિયેરી, સોપારી વગેરે થાય છે. મહેસુરમાં સુખડ, હિમાલયમાં દેવદાર તથા બીજી વનસ્પતિઓ પુષ્કળ ભી છે. આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં ઈંડિઆ રખર થાય છે. તે સિવાય વડ, પીપળો, આમલી, આંબા, લીમડા, સીસમ, અને વાંસ દરેક સ્થળે થાય છે.

જનાવરો—મુંબઈ ઇલાકામાં કહેલાં જનાવરો ઉપરાંત હાથી બ્રહ્મદેશ અને મહેસુરમાં થાય છે. બંગાળા, આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં ગેંડા દીઠામાં આવે છે. હિમાલયમાં કસ્તુરી મૃગ અને ચમરી ગાય થાય છે. કાશ્મીરમાં જે ઘેટાં થાય છે તેનું બિન ઘણું વપણાય છે.

લોકો અને ભાષા—પાછળ કહ્યું તેમ હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ, જૈન, પારસી, મુસલમાનો, બાહો, ખ્રિસ્તી અને યાહુદીઓ વસે છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તી ૩૨ કરોડની છે. તેમાં ૬૮ ટકા હિંદુ ધર્મ પાળનારા, ૨૨ ટકા મુસલમાની ધર્મ પાળનારા અને બાકીના બીજા ધર્મોના લોકો છે. આ સઘળા લોકોની નાની નાની ભાષાઓ જોવા જઈએ તો ભાષાની સંખ્યા ૨૨૨ થાય છે પરંતુ એ બધાનો સમાવેશ સંસ્કૃત, ઉર્દુ, દ્રાવિડી, અને અહીં ભાષામાં થાય છે. હાલ અંગ્રેજી ભાષા પણ વપરાય છે.

ધંધો—હિંદુસ્તાનના પોણા લાગની વસ્તીનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. એથી ઉતરતો ધંધો વણાટ કામનો છે. મિલોનો અને હાથથી વણાતા કાપડના ઉદ્યોગનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

ખેતીની પેદાશ—હિંદુસ્તાનમાં દરેક જાતની હવા હોવાથી જુદી જુદી જાતની ખેતીની પેદાશ થાય છે. સામાન્ય અનાજ બધેજ ઠેકાણે પાકે છે. તે ઉપરાંત વધારામાં દરીઆ કિનારાની જમીનમાં વરસાદ વધારે પડતો હોવાથી ડાંગર, દક્ષિણની ઠાળી જમીનમાં રૂ, પંજાબમાં ઘઉં, બંગાળામાં શણ અને આસામમાં ચા પુષ્કળ થાય છે. અપ્રીણ બિહાર અને માળવામાં થાય છે. નીલગિરિ પર્વત ઉપર યુંદ થાય છે.

વેપાર અને તેના માર્ગો—હિંદુસ્તાનનો કુલ વેપાર ૭-૮ અબજ રૂ. થી વધારે છે. તેમાં વધારે ભાગ ઇંગ્લાંડ જોડે અને બાકીનો બીજા દેશો સાથે છે. દરીઆ માર્ગનો બધો વેપાર કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, મદ્રાસ, કરાચી અને ચિતેગાંવ બંદરો મારફતે ચાલે છે. દેશમાં રેલવેઓ કાચીપાકી સડકો અને નાનાં વહાણો મારફતે જ આવ થાય છે. દેશમાં તેમજ પરદેશની સાથેના સંબંધમાં તાર અને પોસ્ટ ખાતાનો ફેલાવો દિનપરદિન વધતો જાય છે.

નિકાશ—રૂ, અનાજ, શણનું કાપડ, તેલી બીઆં, કાચુંશણ, ચા, લાખ, યુંદ, ઊન, ઘઉં વગેરે.

આયાત—સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, ખાંડ, સાંચા-કામ, લોખંડકામ, રેલવે સામાન, સુતર, કાગળ તથા કાચનું કામ, દારૂ, કોલસા, દવાઓ વગેરે.

રાજ્યવહીવટ--

આપણે પાછળ શીખી ગયા કે હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે. હાલના રાજા મહારાજા પાંચમા જ્યોર્જ છે. ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવા એક પ્રધાન નીમવામાં આવે છે તે હિંદીપ્રધાન કહેવાય છે.

રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં વાઈસરૉય રાજ્ય ચલાવે છે. તે ગવર્નર જનરલ પણ કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનની રાજ્યધાની હાલમાં દિલ્હી છે. વાઈસરૉય સાહેબ ઉનાળામાં સીમલામાં રહે છે. વાઈસરૉયને રાજ્ય કારભારમાં મદદ કરવા ઈલાકાની માફક કારભારી મંડળ હોય છે. તેમાં ૭ સલાસદો, લશ્કરી ખાતાનો વડો અને વાઈસરૉય પોતે એમ ૯ માણસો છે. ઈલાકાની ધારાસભાની માફક કાયદા બાંધનારી બે સભાઓ હોય છે. ૧ વડી ધારાસભા અને ૨ રાજ્યસભા. પહેલી સભામાં ૧૪૦ સભાસદો છે. તેમાં પ્રજાના ૧૦૦ અને બાકીના ૪૦ સરકારે નીમેલા સભાસદો છે. રાજ્ય સભામાં ૬૦ સભાસદો છે. બંને સભામાં પાસ થંયા વિના કોઈપણ કાયદો પસાર થતો નથી. રાજ્ય સભાનું કામ વડી ધારાસભાએ મંજૂર કરેલા ખરડા તપાસવાનું છે. આ બંને સભાએ પસાર કરેલા કાયદાને વાઈસરૉયની મંજૂરી ન મળે તો તે અમલમાં મૂકાતા નથી.

આ પ્રમાણે વાઈસરૉય હિંદુસ્તાનનો કારભાર ચલાવે છે. વાઈસરૉયના હાથ નીચે ઈલાકાના ગવર્નરો અને તેમનાં કારભારી મંડળો હોય છે. તે જુદા જુદા ઈલાકામાં આપણા ઈલાકાની માફકજ લગભગ કારભાર ચલાવે છે.

ર મ તો

:: ઘરમાં અને બહાર રમવાની ::

કર્તા : હરરાય અમુલખરાય દેશાઈ

પ્રકટ કરનાર : ખડાયતા બુકરીયો

અમદાવાદ

કિ. ૦-૧૨-૦.

દરેક રમતને લગતું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.
માખાપો અને શિક્ષકો ને બાળકો સહેલાઈથી
રમાડી શકે એવી રમતો આપેલી છે. હુંક મુદત-
માંજ આ પુસ્તકનો ધણો ઉઠાવ થએલો છે.
તમારાં બાળકો માટે જરૂર એક નકલ મંગાવો.

બાળોપયોગી બીજાં પુસ્તકો

બાળોપયોગી વાર્તાઓ ભાગ ૧	૦-૩-૦
અક્ષાદીન અને દેવતાઈ દીવો	૦-૪-૦
આરોગ્યશિક્ષણ (પાંચમી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
બાળનીર	૦-૮-૦
મયુરધ્વજ અભ્યાન	૦-૪-૦
ભીમચતુર્થ	૦-૪-૦
બાળસંગીતમાળા ભાગ ૧ લો	૦-૩-૦
ગુજરાતના ઇતિહાસની વાતો	૦-૪-૦
વીર અભિમન્યુ અને ભકત પ્રહલાદ	૦-૮-૦
સંવાદ સંયય	૦-૧૦-૦
બાળગીત	૦-૧-૦
આરોગ્યશિક્ષીકા ત્રીજી આવૃત્તિ	૦-૭-૦
રમનો (ધરમાં અને બહાર રમવાની)	૦-૧૨-૦
કુંવરબાઈનું મામેરું	૦-૮-૦
એકલવ્ય અને દ્રુવ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૪-૦
સાહિત્યાદર્શ	૨-૦-૦
બાળગીત સંગ્રહ ભાગ ૧ લો	૦-૮-૦
” ” ભાગ ૨ જો	૦-૧૨-૦
અમદાવાદ શહેરની સામાન્ય જુગોળ	૦-૨-૩
પારેખ કૃત કોપી દરેક નંબરનો	૦-૧-૦

મળવાનું ઠેકાણું

ચંદુલાલ મણિલાલ પરીખ

રીચીરોડ, બાલાહનુમાન, અમદાવાદ.

